

de Helling

nr.1 lente 2017 €9,90

**SLEUTELN AAN
DE DEMOCRATIE**

Robert Oosterbroek fotografeerde in Utrecht de storm van 23 februari

de Helling

3

jrg 30 nr.1 lente 2017 €9,90

- 8 Lot van Hooijdonk: *Het referendum is fastfood, deliberatie slow politics* – Socrates Schouten
- 13 Democratisch onderhoud – Bram Eidhof
- 20 Zihni Özdil: *Laten we daden aanpakken, in plaats van woorden* – Erica Meijers
- 25 IN BEELD: Zuid-Afrika en Nederland – tentoonstelling Goede Hoop
- 34 Groenen in de regering: een balanceeract – Luc Barbé
- 38 Reset: wie drukt het eerst op de knop: Nederland of Turkije? – Joost Legendijk
- 42 Op de helling: vrijheid van onderwijs – Ruard Ganzevoort en Rutger Groot Wassink
- 49 IN BEELD: Ontheemd – inclusief theater van Paul Röttger
- 57 Oud en der dagen zat Kanttekeningen bij voltooid leven – Els van Wijngaarden
- 62 Van proletariaat naar precariaat – Boekbespreking door Pieter Pekelharing
- 66 De zachte krachten van Mohamed Rabbæ – Ewoud Butter
- 73 IN BEELD: Frieda en het ongedierte – Leo Erken

WWW – lees op bureaudehelling.nl:

Bas en Olivier de Gaay Fortman: "Laat de grondwet herleven" – Linde Jansen (intro: p. 24)

Meer ruimte voor leerlingen en leraren – Lisa Westerveld (intro: p. 48)

Woede – Column van Thomas Mertens 24

Verder lezen & kijken 65

Bureau de Helling 70

Over de auteurs 72

Wat is de overeenkomst tussen een voorjaarsstorm en onze democratie? Is het de chaos waarbij iedereen over elkaar heenvalt en in elkaar verstrikt raakt, of de keuzemogelijkheid om ofwel elkaar overeind te helpen, of scheldend en duwend je eigen weg te banen? Is het het gevoel van vrijheid dat de wind je kan geven? Of juist de onmacht, omdat je steeds moet opboksen tegen machten die sterker zijn dan wijzelf?

Storm is een fijne metafoor. Hij is voor van alles en nog wat inzetbaar. Zo maakt hij een flirt mogelijk met de obsessie met het thema identiteit in het politieke debat – kan het hollander dan stoere fietsers in weer en wind? – terwijl toch ook het échte grote vraagstuk van de klimaatverandering meeklinkt. Ook voor partijpolitiek is de storm een bruikbaar beeld. Bijvoorbeeld zo: GroenLinks heeft de wind mee, maar verder worstelt links in heel Europa met aanzwellende tegenwind van rechts en onvoorspelbare rukwinden. Reageren we op het ruwe weer door hogere dijken te bouwen, brullen we zo hard mogelijk tegen de storm in, of houden we onze blik gericht op de meeuwen daarboven, die koers

houden, de wind onder de vleugels?

Hoe dan ook: de komende regereperiode wordt cruciaal voor ons land, Europa en de internationale verhoudingen. Voor de redactie van de Helling is dit reden het roer om te gooien. In onze dertigste jaargang – let op de jubileumviering op 7 oktober! – willen we wendbaarder worden, scherper aan de wind varen en tegelijk voldoende afstand bewaren om het zicht op de context niet te verliezen. Daarom stappen we af van de themanummers, al zullen er wel klusters rond een onderwerp blijven. Dit keer is dat de discussie rond onze democratie en de betrokkenheid van burgers. Het partijcongres van GroenLinks schafte (weer eens) het referendum af en gaf ruimte voor experimenten rond deliberatieve democratie.

Wie democratie en burgerschap zegt, zegt onderwijs. Daarom daarvoor in dit nummer ook aandacht. Bram Eidhof hamert op het belang van onderwijs als deel van het noodzakelijk onderhoud van de democratie. Wat dat betreft vallen er vraagtekens te plaatsen bij het recente onderzoek van de Nederlandse orde van advocaten, die

GRENZEN DICT
VOOR BORIS
BEREN!

Op de boot met Boris Beer

alle politieke partijen langs de meetlat van de rechtsstaat legden. Alleen de CU stond geheel in het groen, terwijl de PVV volledig rood uitsloeg.

GroenLinks, D66 en de PvdA kwamen er beter uit dan CDA en VVD, maar kregen toch deels geel, omdat ze sleutelen aan de organisatie van onze democratie. Volgens de orde van advocaten levert dat in onzekere tijden risico op voor de rechtstaat. Maar je kunt ook stellen: onderhoud is juist bij zwaar weer extra belangrijk.

Wat betreft onderwijs is er zeker het nodige te vertimmeren. In de nieuwe rubriek 'op de helling' staat een besluit van het GroenLinkscongres ter discussie: de aanpassing van artikel 23. Ruard Ganzevoort trapt af met zeven stellingen, Rutger Groot Wassink reageert. Hopelijk dragen zij bij aan het uitgangspunt van deze rubriek: een debat is geen doel op zichzelf, maar een zoektocht naar een verandering ten goede. Het moet gericht zijn op het lostrekken van wat is vastgelopen, het bieden van een nieuw perspectief en/of het vinden van een leefbare praktijk. Bij weer of geen weer. / Erica Meijers

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur

Jaargang 30 · nr 1 · lente 2017

Los € 9,90, jaarabbonnement € 36,50,

Jongeren-abbonnement (t/m 27): € 19,50

Banknummer: NL60 TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Natasja van den Berg, Rutger Groot-Wassink,
Mei Ling Liem, Herman Meijer, Socrates Schouten, Bart
Stuart, Farid Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier (papier 100 % recycled)

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

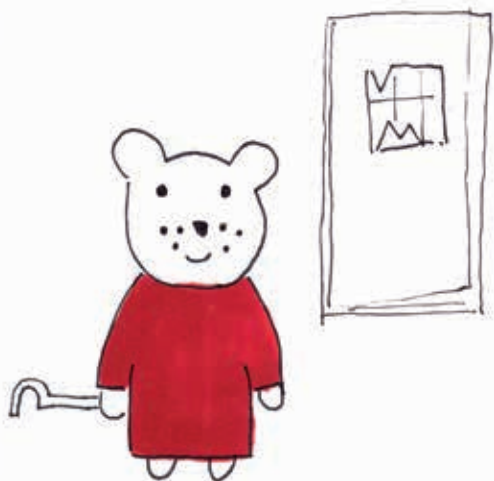
redactiedehelling@bureaudehelling.nl

tel 030 239 99 07, abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

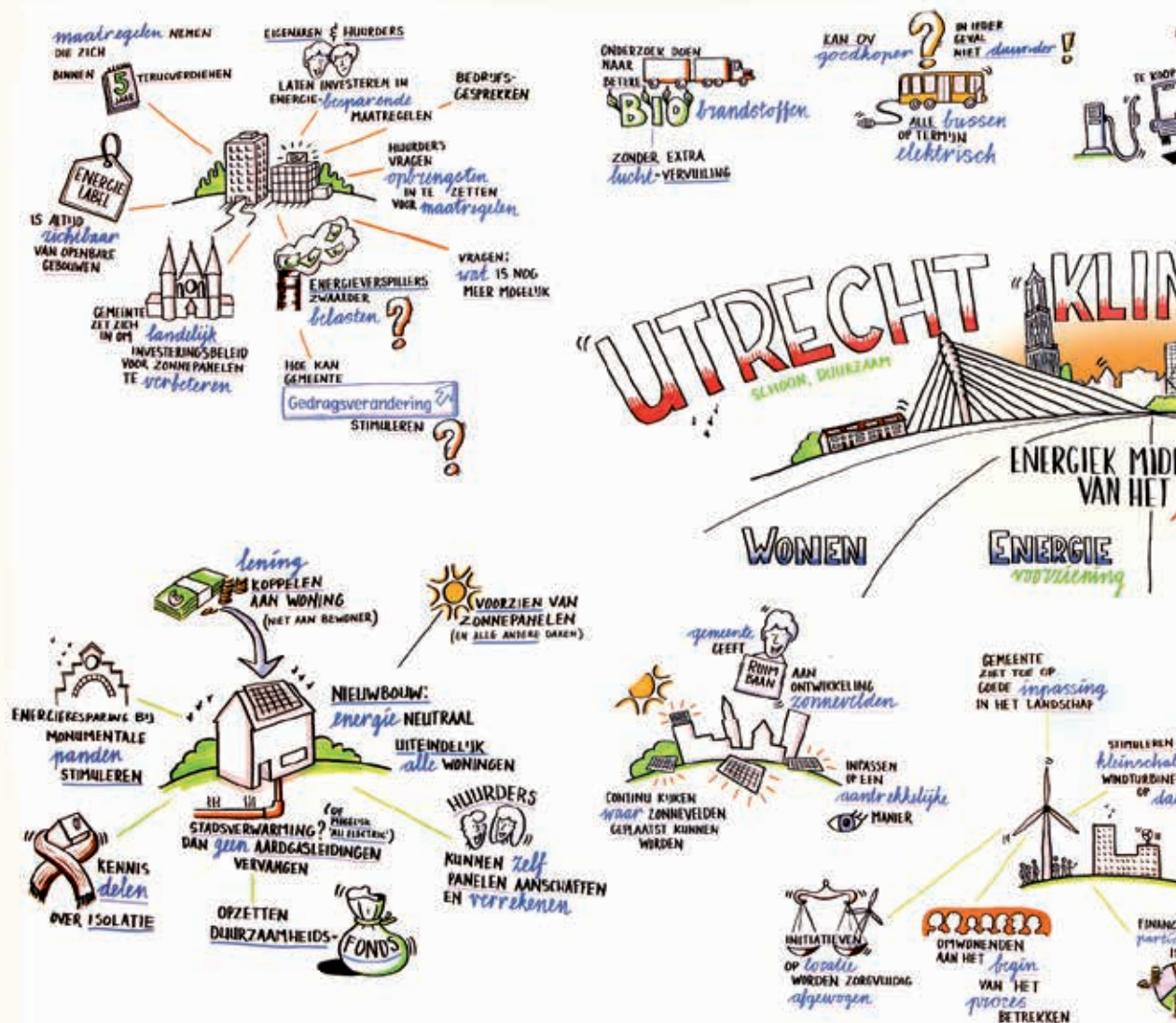
Onder: studenten van de HKU maakten na het recente
overlijden van Dick Bruna nieuwe interpretaties van
zijn figuren: PVV stemmers door Sterre Meijerink,
schippers door Jimmy Geers, krakers door Olivier
Grootars en drag queens door Naomi van Kuijk.

Geen huis voor Boris Beer
dus hij kraakt er een.

ZIJN NIEUWE HUISGENOOT WAS GELUKKIG
NIJNTJE DE DRAGQUEEN, DIE HEM MET OPEN
ARMEN ONTVING

INZETTEN OP
CAMPAGNE
"HET NIEUWE RIJZEN"

ENERGIE
LAGER
ALTIJD GOED
ZICHTBAAR
BIJ AANSCAF

BEDRIJVEN EN
BEWONERS
GEBRUIKEN
UIT ALLEN'S

GRATIS
VOOR E-AUTO'S

ONTLAADPLEN
GEVEN GROENE
ENERGIE

BINNENSTAD
ALLEN
VOOR E-AUTO'S

?

ENERGIEGEBRUIK
BETER ZICHTBAAR
MAKEN BIJ
AANSCAF

GEMEENTE
HELPT
BIJ
INNOVATIEF
INNOVATIEF

AANSCAF VOOR
LAGERE INKOMENS
MOGELIJK MAKEN

A B C
ENERGIE

NIEUWBOUW:
ALLEN ZUINIGE
APPARATEN
AANBIEDEN

gemeente
VERSTREKT
INFORMATIE BIJ
CONTACT-MOMENTEN

ENERGIEBEWUSTZIJN
VERGROTEN

inzicht
VERGROTEN
DOOR
UITLENEN VAN
SLIMME
METER

MAATNEUTRAAL

DEL PUNT
land
WERKEN

VERVOER

1 informatie
BESCHIKBAAR
MAKEN OVER:
• VERBODEN
• AANSLUITEN
• AFWERKEN VAN
CENTRALE EN
LUCHTVERVALING

KAN GFT
AFVAL GEBRUIKT
WORDEN?

ALLEN GEBRUIK
MAKEN VAN
DUURZAME
BIOMASSA

BIOMASSA-centraal

GEbruiken
VOOR VER
GROENING
STADS VERWARMING

transparantie
OVER BRON
EN
CO₂
UITSLAAT

ONDERZOEK!
open NET MET
MEERDERE aanbieders

ANDERE BRONNEN
ONDERZOEKEN

WASHTIE
PILLEN VAN

duurzame
BRONNEN

BEINVOEDT
DE PRIJS
HET gebruik

spunkling
EFFICIENTER
MAKEN

ACTIVE ROL
VOOR gemeente:
afspraken MAKEN
MET
ENERGIE-bedrijven

TECHNIEK
VERDER
ONTWIKKELLEN
ZODAT
HOGER WORDT

INZETTEN OP
EUROPESE
of
BELEID EN SAMENWERKING

AARDWARMTE

vermijden
RISICO'S OP
AARDTRILLEN
GRONDWATERVERVUILING
STAAAN

GEMEENTE
ONDERZOEKT
mogelijkheden

Het energieplan van Utrecht, opgesteld ism burgers, zie p. 9 ev

illustratie: Rolf Resink

Portrettopvrouwatwork.nl

Lot van Hooijdonk

/

Op voorstel van de Utrechtse wethouder Lot van Hooijdonk (GroenLinks) wees het laatste partijcongres van GroenLinks het correctieve referendum af en koos voor experimenten met deliberatieve democratie. Wat zijn haar eigen ervaringen met de overlegdemocratie?

Door Socrates Schouten

“Het is nog niet helemaal uitgekristalliseerd in mijn hoofd”, bekent Lot van Hooijdonk als we in een lunchcafé in haar stad Utrecht neerstrijken. De wethouder duurzaamheid veroorzaakte zowel in haar gemeente als in het landelijke verkiezingsprogramma van GroenLinks een draai richting ‘deliberatieve democratie’: volksraadpleging door middel van dialoog. Twee klinkende successen dus, maar het is voor Van Hooijdonk niet alleen maar rozengeur en maneschijn. Bezorgdheid en realisme overheersen als ze de mogelijkheden van loting, internet en burgerdialoog met me bespreekt.

GroenLinks is van oudsher een partij van ‘radicale democratisering’. Sinds het Fortuynjaar 2002 is de houding van de partij echter op zijn minst ambivalent. Wil jij de radicale ambitie in ere herstellen?

“Ik ben van mezelf helemaal niet zo'n radicale democraat. Ik ben een groot aanhanger van de vertegenwoordigende democratie, en dus ook van partijdemocratie. Politieke dossiers doorgronden en afwegingen maken is niet makkelijk, en burgers zien graag politiek leiderschap. Dat is mijn vertrekpunt. Maar het internet behelst een fundamentele verandering waar we ons toe moeten verhouden. Het kan zowel een splijtzwam worden als een democratisch middel. In het Trump-tijdperk is de neiging tot zwartkijken groot, maar internet biedt ook veel kansen. Kortom, het kan twee kanten op. Wat voor klankkast wordt het internet? Dat is volgens mij de grote vraag.”

In Tegen verkiezingen (2013) noemt David van Reybrouck verkiezingen ‘de fossiele brandstof van de politiek’. Hij bepleit een geleidelijke vervanging van gekozen vertegenwoordigers door burgerlotingen. Mee eens?

“Ik ben wat terughoudender, maar deel absoluut Van Reybroucks oordeel dat de permanente campagnestand van het politieke bestel schade aanricht. Hij stelt terecht dat de electorale democratie onder een effectiviteits- en legitimiteitsprobleem zucht. Onze politieke kwesties worden steeds complexer en houden zich niet aan grenzen. Mensen zijn ook niet goed toegerust voor grote vraagstukken: veranderingen zijn moeilijk, rekening hou-

— *Het referendum is
fastfood; deliberatie
is slow politics*

Ambtenaren die op hun vrije zaterdag langs kwamen, vonden het life changing.

\

den met de toekomst is moeilijk, korte-termijn-beloften zijn verleidelijk... zo zitten wij psychologisch in elkaar. De politiek volgt hierin steeds vaker de wegen van de marketing, wat tot brokken leidt. Het goede nieuws is dat het oerbrein ook haakjes biedt voor empathie en solidariteit. Als je mensen in de juiste positie brengt, zijn ze in staat tot wijsheid. We moeten dus beter worden in het organiseren van de digitaliserende samenleving.”

Laten we eerst kijken naar je ervaringen op lokaal niveau. In Utrecht organiseerde je een ‘Stadsgesprek Energie’ om het vastgelopen energiedossier vooruit te brengen. Hoe kwam dat idee tot stand?

“In het voorjaar van 2015 ontplote een windmolentraject dat gepland stond voor het industrieterrein Lage Weide. Het initiatief kwam van een burgercoöperatie, maar een groep bewoners uit de omliggende wijken verzetten zich heftig, waarna PvdA en D66 het plan niet durfde door te zetten. D66 zei: ‘Er is ruzie in de stad’. Een paar maanden later werd ik wethouder van een gestreste gemeenschap en een vastgelopen energieprogramma. Toen dacht ik: we moeten de bewoners aan het woord laten, ook en juist degenen die je nooit hoort. Bij Van Reybrouck vond ik inspiratie.”

Had je vertrouwen dat mensen met je ambitieuze programma mee wilden doen?

“Ik volg het dossier al vrij lang, en uit verreweg de meeste onderzoeken en enquêtes blijkt dat een ruime meerderheid van de burgers de energietransitie steunt. Wel zeventig tot tachtig procent is voorstander van schone energie, windmolens inclusief. Alleen als er besloten moet worden waar, hoe en hoeveel, dan ontstaat onenigheid, en gaan bepaalde individuen of groepjes overheersen. Er is een mismatch tussen wat je als politicus hoort en wat er feitelijk speelt. Is dit nou het gevoel van de hele straat, of van die vijf die om het hardst roepen? De tragiek is dat de grote groep mensen die windmolens ‘wel prima’ vinden vaak niet gehoord worden.”

Hoe ging het ‘Stadsgesprek Energie’ in zijn werk? Wat was de opbrengst?

“Het plan was: drie zaterdagen brainstormen aan de hand van de vraag ‘Wat kan Utrecht extra doen om zo snel mogelijk een klimaatneutrale energievoorziening te organiseren?’ De gemeente stuurde eerst een willekeurig gekozen groep van tienduizend inwoners een uitnodigingsbrief voor het stadsgesprek. Bijna negenhonderd mensen meldden zich aan, wat met nieuwe loting werd teruggebracht

tot 165 deelnemers. Ze kregen een beloning van zeshonderd euro in de vorm van een tegoed voor energiebesparingsmaatregelen, of de helft aan VVV-bonnen. Daarmee wilden we tonen dat we hun bijdrage op waarde schatten en voorkomen dat alleen de *usual suspects* zouden komen opdagen.

We hebben de mensen zo veel mogelijk zelf laten werken, in groepjes zonder tafelvoorzitters vanuit de gemeente. Na de eerste brainstormdag volgde een dag waarop keuzes werden gemaakt aan de hand van haalbaarheidsscenario's van onderzoeksbureau Ecofys. Op de derde dag werd alles afgerond: het Energieplan was klaar.”

‘Slechts’ 165 mensen deden mee. Hoe heeft het dan toch dat ‘pacificerende’ effect gehad op het energiedossier?

“Er waren inderdaad ‘maar’ 165 burgerdeelnemers, maar de belangrijkste stakeholders (de voor- en tegenbewegingen, betrokken organisaties, enzovoorts) kregen ruimte in het programma, bijvoorbeeld om te pitchen. De constructieve sfeer had grote invloed. Diverse ambtenaren die op hun vrije zaterdag langs kwamen, vonden het *life changing*. Zij komen burgers doorgaans alleen tegen als deze boos zijn. Een onderzoeker van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) zei het vertrouwen in

de mensheid te hebben teruggevonden. En dat ervoeren veel deelnemers ook onderling. Iemand uit de volksbuurt van Sterrenwijk kan, blijkbaar, prima met een projectmanager uit Utrecht-Oost een gesprek voeren en zakendoen. Daar hebben meerdere deelnemers me achteraf nog nadrukkelijk voor bedankt. Tot slot is de relatie met de betrokken bedrijven, Stedin en Eneco, enorm verbeterd. Ik wens het elke gemeente toe om dat allemaal eens mee te maken.”

Tot zover de burgers en ambtenaren. Hoe hebben de gemeenteraad en het college van B&W het ervaren?

“Daar was sprake van zowel steun als scepsis. Veel raadsleden halen het stadsgesprek inmiddels aan als een voorbeeld van succes, al komt het niet van hun eigen wethouder. Van anderen hoorde ik wel eens dat ze vonden dat zij verkopen waren, niet de burgers van het stadsgesprek. Al met al is het in de raad enigszins moeizaam geweest, maar het energieplan is met alle stemmen minus één aangenomen. In de loop van het proces ben ik me meer zorgen gaan maken over het college. De deelnemers hadden enkele radicale voorstellen in het energieplan gestopt, die ik zelf nooit had durven doen. Bijvoorbeeld het uitsluitend toestaan van elektrische auto's in de binnenstad.

Dat betekent een milieuzone met een driedubbele plus! Mijn VVD-collega vond dat een aantal punten uit het plan buiten de kaders sprong.”

De verhouding tussen stadsgesprek en het electorale mandaat lijkt me niet eenvoudig. Hoe moeten we denken over de relatie tussen de gelote burger en de gevestigde politiek?

“Het aardige van de voorbeelden die ik ken, is dat mensen in stadsgesprekken gewoon veel beter kunnen aangeven wat belangrijk voor ze is. Zo vinden ze ruimte voor groen en voor ontmoeting veel belangrijker dan planners denken. Dat werkt als tegengif voor bestuurders die zich teveel richten op economische groei of het verdienvermogen van projecten. In het energiegesprek kozen de deelnemers verrassend voor de duurdere optie, die van decentrale en onafhankelijke energieopwekking, in plaats van de goedkopere optie die zwaar op stadsverwarming leunt. In een bureaucratische reflex zou het bestuur zijn afgegaan op wat het goedkoopste is, zonder te beseffen dat mensen bereid zijn er iets langer over te doen om hun investering terug te verdienen. Stadsgesprekken corrigeren de politieke aannames op een manier die referenda nooit zullen doen.”

“Aan de andere kant ben ik me

zeer bewust van de beperkingen. Vormen van radicale democratisering hebben het risico dat je alsnog alleen het actieve deel van de samenleving hoort. Veel mensen geven nu eenmaal prioriteit aan hun baan en hun gezin, en dat is hun goed recht. Tijdens het stadsgesprek gaven veel mensen aan: overheid, we hebben jullie hiervoor aangenomen. Voer die transitie uit! Dat trof me wel. Meer overleg met burgers is belangrijk, maar de overheid mag ook uit de underdogrol stappen en meer lef tonen.

Kijk voorbeeld naar klimaatverandering, wat mij betreft het belangrijkste vraagstuk van deze tijd. Het is moeilijk voor te stellen dat zo'n abstract, mondiaal probleem *bottom-up* zal worden opgelost. Nog even terugdenkend aan het oerbrein: ik weet niet of die groepsprocessen altijd goed aflopen. De bescherming van minderheden en andere rechtsstatelijke mechanismes zijn er niet voor niks. En bovendien heb je ook gewoon leiderschap nodig, voor het langetermijnperspectief.”

In het door jou succesvol verdedigde amendement op het verkiezingsprogramma van GroenLinks werd het referendum vervangen door deliberatieve democratie. Mogen de oude schoenen echt al weg?

“Het referendum is een ja/nee-

\

Stadsgesprekken corrigeren de politieke aannames op een manier die referenda nooit zullen doen

stem, en vaak is het nee. Dan weet je niet 'wat dan wel' – je weet alleen dat we een ontevreden volk hebben. Wat ik aardig vind van deliberatieve democratie is dat het op zoek gaat naar waar mensen elkaar in kunnen vinden. Dat is véél beter voor de sfeer en de besluitvorming. Het referendum is een soort *fastfood*democratie; deliberatie is *slow politics*. Het zorgt dat je als het ware 'verplicht geïnformeerd' wordt en naar synthese toewerkt. Ik zie een referendum gewoon nooit productief zijn. De EU-referenda zijn daar een goed voorbeeld van. Luidt de vraag 'meer of minder Europa', dan is het antwoord 'minder'. Maar vraag je door, en kaart je grote vraagstukken aan, dan blijken mensen wel degelijk oplossingen in Europees verband voor te staan."

Sommigen stellen dat referenda goed kunnen werken, als we maar werken aan een democratische cultuur, zoals...

"... Ja, 'Zwitserland' zeker. En dan ook pas in 1971 vrouwenkiezerecht invoeren. Ik ben er niet zo van onder de indruk, eerlijk gezegd. Ook daar zie je dat politiek hijgerig wordt. Het is gewoon een ouderwets en te simpel systeem. We kunnen toch veel beter? Binnenkort organiseren wij weer een ingeloot stadsgesprek voor windmolens en een zonnepark bij Rijnenburg.

Het systeem dat we daar gaan gebruiken wordt door de ontwikkelaar 'evolutionaire crowdsourcing' genoemd; tot duizend mensen kunnen praten in decentrale groepjes, waarbij de uitkomsten in steeds grotere groepen worden gedeeld. Laten we daar op voortbouwen, liever dan de boel op scherp te stellen met referenda – of ze nu correctief of raadgevend zijn."

Tenslotte de gewetensvraag. Zijn gelote burgertoppen echt een belofte voor brede vernieuwing van de democratie, of is het een soort inspraak-plus?

"Ik vind dat lastig. Misschien op termijn het eerste – niet om verkiezingen te vervangen, maar wel dat burgerdialogen bindend kunnen worden. Zo'n stap gaat nu veel te ver; ik zie het essentiële belang voor het principe van macht en tegengmacht, en van politieke partijen in het articuleren van wereldbeelden en het uitdragen van leiderschap. Die functies zijn minstens zo belangrijk als dialoog in een overlegdemocratie. Maar als blijkt dat we echt toe zijn aan ingrijpende politieke vernieuwing, dan lijkt dit me wel de weg om te gaan."

/

Literatuur

David van Reybrouck: *Tegen verkiezingen*, De

Bezige Bij, 2013; 13e geactualiseerde druk, 2016.

Dick Pels: *Radicale democratisering tussen links en rechts*. www.bureaudehelling.nl

ONDERHOUD

13

*Weten hoe je een conflict beslecht,
hoe je je verweert tegen machts-
misbruik en de functie van de trias
politica begrijpen. Het is in ons aller
belang dat ieder beschikt over deze
basale democratische kennis en
vaardigheden. Maar dat gaat lang
niet altijd goed. Permanent onderhoud
door overheid én burgers is nodig.*

Door Bram Eidhof

Het debat over democratie wordt weer volop gevoerd. Waar Bregman en Baudet groot alarm slaan ('2016 is het 1933 van onze generatie'), stellen anderen dat onze democratie nog altijd brede steun geniet, en slechts een aantal kleine aanpassingen behoeft. Moet het roer om? Biedt meer directe, of juist meer deliberatieve democratie soelaas? Of zoeken we in de verkeerde hoek, en heeft vooral onze democratische cultuur onderhoud nodig?

Diagnose

The Economist constateerde in 2014 al dat de democratie wereldwijd onder druk staat. Waar de periode na de Tweede Wereldoorlog gekenmerkt werd door democratisering in vele landen, kwam het tijdschrift tot de conclusie dat de Arabische lente tot een herfststorm is geworden, en zowel Rusland als China steeds autocratischer wordt geregeerd. Ondertussen nemen in het Westen de opkomspersentages voor verkiezingen almaar af. De auteur had destijds niet kunnen bevroeden dat diezelfde trends zich ook zo snel in de Verenigde Staten (V.S.) zou manifesteren, met een opkomst van slechts zestig procent en een autocratische leider als winnaar. Veel Europese landen kennen eveneens dalende opkomstpersentages in de afgelopen decennia. Hoe staat de democratie er in Nederland voor? Welk aspect functioneert goed en waar zit de pijn? Voor goed onderbouwd gesleutel aan de democratie is immers eerst een consensus over de diagnose van het probleem vereist.

Tom van der Meer stelt in zijn recente pamflet *Niet de kiezer is gek* terecht dat de Nederlandse burgers in overweldigende meerderheid een voorkeur hebben voor democratie als bestuursvorm. Er is nog altijd relatief veel vertrouwen in de overheid en de onafhankelijke rechtspraak. Van der Meer interpreteert de wisselende kiezersgunst bovendien als een van de sterke punten van de Nederlandse politieke democratie: het is wat hem betreft een kenmerk van een assertief en

\
*Er is nog altijd relatief veel
vertrouwen in de overheid
en de onafhankelijke
rechtspraak.*

Hoewel de democratie en de politiek toegankelijker wordt, zien we steeds dezelfde groepen en individuen participeren.

\

gezond sceptisch electoraat, dat mogelijkheden creëert voor nieuwe ideeën en politieke partijen. Kortom, vooralsnog kunnen we bogen op grote steun voor de democratie en voldoende vertrouwen in de staat.

Machteloos

Tegelijkertijd leeft er breed ongenoegen over het functioneren van de politiek. Burgers voelen zich niet gehoord; vinden dat er naar de verkeerde burgers wordt geluisterd of dat politici teveel aan hun eigen (partijpolitieke) belang denken in plaats van aan het algemeen belang, zo laat het Sociaal Cultureel Planbureau zien. Meer algemeen vindt men de politiek niet responsief genoeg. Dat uit enerzijds in een voorkeur voor sterke leiders en anderzijds in een wens tot meer invloed op het democratisch proces, mits participerende burgers daar zelf niet te veel tijd aan kwijt zijn.

Daarnaast voelt maar liefst 62 procent van de Nederlanders zich politiek machteloos. Dat gevoel komt aanzienlijk vaker voor onder mensen met beroepsgerichte opleiding. Dalende ledenaantallen zetten de vertegenwoordigende legitimiteit van organisaties zoals vakbonden en politieke partijen onderwijl verder onder druk. Peter Mair liet in zijn boek *Ruling the Void* zien dat politieke partijen door heel Europa dan ook hun klassieke, opleidende functie verliezen.

Participatieparadox

In de zoektocht naar het productief maken van dat brede ongenoegen zijn er verschillende aanvullende democratische structuren opgetuigd en afgestoft. Van G1000's en burgertops tot ouderwetse inspraak-avonden. Het idee is simpel: zodra burgers meer te zeggen krijgen, ontwikkelen ze meer betrokkenheid bij politieke besluitvorming. Toch zijn deze experimenten geen onverdeeld succes. De meeste Nederlanders zijn beperkt bereid om zelf geregeld deel te nemen aan democratische processen. Veel burgers hebben weinig vertrouwen in hun eigen politieke kunnen, en met name burgers met een beroepsgerichte opleiding hebben gemiddeld een laag politiek zelfvertrouwen. Maar er is meer aan de hand: ook de democratische competenties van de medeburger vertrouwen we niet. Slechts 22 procent van de Nederlanders vindt dat (mede)burgers voldoende deskundig zijn om goed over politieke onderwerpen te kunnen oordelen – maar liefst 45 procent acht burgers onvoldoende deskundig. Dat leidt tot de zogenaamde participatieparadox: hoewel de democratie en de politiek toegankelijker wordt, zien we steeds dezelfde – vaak hogeropgeleide – groepen en individuen participeren (VNG, 2016). Of er is wel een hoge opkomst, zoals bij referenda, maar zonder nuance en kwalitatief hoogwaardig debat.

Ook wanneer de groep burgers die participeert diverser wordt, is dat geen garantie voor duurzame democratische participatie. Want ook in een diverse groep ontstaan er snel groepjes van mensen die iets

met elkaar delen, of dat nu leeftijd, etniciteit of een bepaalde politieke affiniteit is. Dat kan ook leiden tot passiviteit of zelfs vijandigheden tussen verschillende subgroepen, zo laten verschillende onderzoeken zien. Democratische processen zijn bovendien niet altijd aangenaam of voorspelbaar, omdat belangenconflicten aan de oppervlakte komen. Dat kan mensen afschrikken.

Datzelfde risico manifesteert zich wanneer we niet naar de politieke, maar de maatschappelijke democratie kijken. Zijn we in staat onze gezamenlijke problemen gezamenlijk op te lossen, zonder actieve bemoeienis van de overheid? Juist naarmate burgers samen weer publieke problemen gaan aanpakken, zijn democratische deugden en vaardigheden onontbeerlijk. Ze helpen om een conflict in goede banen te kunnen leiden en legitieme oplossingen te vinden, om met verschillen in belangen of perspectieven om te kunnen gaan en om weer vaker en samen tot het welbegrepen eigenbelang of algemeen belang te komen.

Vervreemd

Democratische deugden ontwikkelen we niet vanzelf, temeer we veel van onze publieke waarden, zoals het bijdragen aan de publieke zaak en solidariteit, in nationale structuren hebben gevat die weliswaar efficiënt zijn, maar ook anoniem en weinig tastbaar. Het ontvangen van uitkeringen of subsidies zoals de hypotheekrenteaftrek gaat altijd gepaard met juridische teksten over rechten en plichten. Slechts zelden wordt de bedoeling van het beleid expliciet gemaakt in begrijpelijke taal. Datzelfde geldt voor het betalen van deze voorzieningen – burgers hebben als belastingbetaler veel minder zicht op de besteding van ons publieke geld dan als donateur aan een goed doel.

Daarmee zijn we vervreemd van de onderliggende waarden van beleid, of het nu het garanderen van bestaanszekerheid, het stimuleren van zelfontplooiing of het versterken van solidariteit is. De vervreemding raakt ook het democratisch proces. Met gebrekkig inzicht in de hoeveelheid geld die aan de gezondheidszorg of een goed pensioen wordt besteed, en hoe groot de waarde-overdrachten tussen groepen en generaties zijn, blijft het voor burgers eenvoudig om van alles meer te willen, zonder met de rekening te worden geconfronteerd. Met zulke gebreken zal meer deliberatieve innovatie tot vrijblijvende deliberatie verworden, en zullen referenda tot het failliet van de staat leiden, zoals de staat Californië al meermalen heeft ervaren.

Politiek theoreticus Robert Dahl noemt het een van de belangrijkste impliciete aannames in de democratische theorie: zijn we als burgers wel voldoende toegerust om deel te nemen aan democratische processen? En zo niet, hoe leren we dat dan?

Onderwijs

Een logische plek om vaardigheden te leren en democratie te oefenen,

VMBO'ers worden vooral gestimuleerd om zich aan te passen, terwijl havisten en VWO'ers worden uitgedaagd om kritisch te reflecteren.

\

is het onderwijs. Niet alleen vanwege haar brede bereik, maar ook omdat scholen relatief divers zijn ten opzichte van de persoonlijke sociale netwerken van leerlingen. Die diversiteit ontmoeten leerlingen ook in hun leven na school. Individuele scholen en docenten besteden steeds vaker aandacht aan democratisch burgerschapsonderwijs – soms omdat het helpt bij het handhaven van de orde in de klas, maar zeker ook uit overtuiging. Eenvoudig is dat niet, omdat scholen op andere onderwijsdoelen worden afgerekend, en docenten tijdens hun opleiding niet of nauwelijks zijn voorbereid op het houden van discussies over maatschappelijk controversiële onderwerpen (Willemse et al., 2015).

Het is dan ook niet zo verbazingwekkend dat Nederlandse leerlingen in het voortgezet onderwijs op belangrijke onderdelen in de Europese achterhoede verkeren – bijvoorbeeld als het gaat om burgerschapskennis en houdingen ten opzichte van migranten. Voor alle duidelijkheid: zo'n houding gaat niet zozeer over of je Nederlanders met een migratie-achtergrond aardig vindt of niet, maar of je ze gelijke rechten gunt. Minstens net zo zorgwekkend is dat het huidige onderwijs kansenongelijkheid, als het gaat om democratische uitrusting, eerder vergroot dan verkleint. VMBO'ers worden vooral gestimuleerd om zich aan te passen, terwijl havisten en VWO'ers worden uitgedaagd om kritisch te reflecteren, zo laten verschillende onderzoeken zien (Ten Dam & Volman, 2013; Nieuwelink, 2016). De verschillen in burgerschapskennis tussen VMBO'ers en VWO'ers zijn ook relatief groot in Nederland in vergelijking met het buitenland.

Containerbegrip

Het zou niet *fair* zijn om deze status quo volledig aan het onderwijs te wijten. Aan een overladen curriculum, werd in 2006 de plicht toegevoegd om 'iets' aan burgerschapsvorming te doen. Dat was heel wat, nadat het parlement decennialang in een normatieve impasse had verkeerd (de Jong, 2014). Maar tegelijkertijd sprak er uit de wetgeving grote normatieve verlegenheid – er ontbrak een duidelijke definitie, het was slechts een inspanningsverplichting, en het ontbrak aan facilitering, of het nu om uren, geld of kennis ging. Ook de Inspectie van Onderwijs weegt de kwaliteit van burgerschapsonderwijs amper mee in haar eindoordeel van een school. De maatschappelijke stage werd plots voor alle scholen verplicht gesteld, maar nog geen vier jaar later werd de verplichting weer afgeschaft. Het heeft, kortom, Den Haag jarenlang aan een ontwikkel- en implementatietheorie ontbroken.

Het gebrek aan een duidelijke definitie heeft de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs doen stagneren. Zonder definitie verwordt burgerschap al snel tot containerbegrip. De verschillende ideeën over burgerschap spreken elkaar soms zelfs tegen. Dat maakt de taak van lerarenopleidingen lastig. Ook voor politici is het niet eenvoudig. Het vergt politiek vakmanschap om de verschillende belangen en waarden met elkaar te verenigen. Ten eerste is het in het algemeen

democratische belang dat iedere leerling enige democratische kennis en vaardigheid heeft: dat hij of zij weet hoe een conflict te beslechten, zich kan verweren tegen machtmisbruik of begrijpt wat de functie van de trias politica is. Daarnaast is iedere school en leerlingpopulatie anders, en kennen we in Nederland de vrijheid van onderwijs. Dat betekent dat een nationale definitie kernachtig moet zijn, zodat scholen daar schoolspecifieke burgerschapsdoelen aan toe kunnen voegen, vanuit hun eigen waardeoriëntatie. Ten slotte is ook de autonomie van de leerling van belang. Dit heeft als consequentie dat een leerling ook persoonlijke burgerschapsdoelen kan stellen, en we burgerschap niet kunnen voorschrijven, maar slechts stimuleren door het structureel organiseren van ervaringen, discussie en reflectie.

Ongelijkheden

Een gebrek aan eindtermen, of resultaatverplichtingen, hoe minimaal ook, maakt het onderwijs kwetsbaar, vooral als het om gelijke kansen gaat. Dat is aangetoond voor taal- en rekenonderwijs, maar geldt net zo goed voor democratische vorming. Vooral leerlingen die thuis weinig democratische baggage ontvangen – vaak leerlingen met een beroepsgerichte opleiding – zijn daar de dupe van. In andere woorden: in het huidige onderwijs reproduceren we ongelijkheden. Niet alleen in sociaaleconomische zin, maar ook in democratische zin. Deze jongeren doen minder democratische ervaringen op in hun dagelijks leven, zowel thuis als op school is. Ze ontwikkelen minder burgerschapskennis, of het nu gaat over de formele democratie of de informele, zoals hoe je conflicten op een vreedzame manier kan lossen in je gemeenschap. Ze voelen zich vaker politiek machteloos – zo'n zeven op de tien MBO'ers gelooft dat wat ze ook doen of zeggen, politici in Den Haag of de gemeenteraad er toch niets op uit zullen doen.

Verlegenheid

Zo falen we als democratische samenleving in het onderhouden van onze democratische cultuur. In algemene zin, en in het bijzonder voor hen die in democratisch opzicht het meest kwetsbaar zijn. Gelukkig zijn de meeste politieke partijen inmiddels van de noodzaak tot substantiële burgerschapsonderwijs overtuigd en ook van het belang van gelijke kansen. Dat laatste geldt ook voor de PO- en VO-raad, die onderwijsbestuurders vertegenwoordigen in dit debat. Verbazingwekkend genoeg pleitte VO-raad voorzitter Paul Rosenmöller onlangs juist voor de voortzetting van de status quo (*Volkskrant*, 7.2.2017). Daarmee verdedigt hij een systeem dat aantoonbaar tot ongelijke democratische kansen leidt, dat volgens de Inspectie van het Onderwijs versnipperd is en waarin duidelijke leerdoelen ontbreken. Ironisch genoeg ondermijnt hij daarmee de geloofwaardigheid van zijn eigen pleidooi voor meer gelijke kansen in het onderwijs. Hij is vermoedelijk immers van mening dat ons onderwijs niet een louter economische functie heeft, en

Hoewel de overheid een algemene democratische gezindheid kan stimuleren, is de specifieke invulling een zaak van burgers zelf.

\

leerlingen slechts zou moeten klaarstomen voor de arbeidsmarkt. Rosenmöller lijkt te worstelen met dezelfde normatieve verlegenheid die ook vele Haagse politici jarenlang in de greep heeft gehouden.

Depolitiseren

Met alleen beter funderend onderwijs komen we er niet. Onderwijs kan op z'n best een toekomstige generatie beter voorbereiden op de toekomst, maar is niet in staat om maatschappelijke problemen eigenhandig op te lossen. Ook in de bredere samenleving is er nog genoeg te winnen. Welke betekenis we precies aan democratisch burgerschap geven – de naam zegt het al – is aan ons, de burgers. En die betekenis verschilt per burger, per thema en per tijdperk. Zo kan burgerschap voor de een uit respect voor lokale tradities bestaan, en voor de ander juist uit burgerlijke ongehoorzaamheid. Kortom, hoewel de overheid wel een algemene democratische gezindheid kan stimuleren, is de specifieke invulling een zaak van burgers zelf.

De overheid kan onze grondrechten wél bewaken, en zou moeten optreden wanneer er op deze rechten inbreuk wordt gemaakt. Zoals wanneer mensen om hun seksuele of levensbeschouwelijke oriëntatie lastig worden gevallen. Of wanneer Nederlanders met een migratieachtergrond aangifte doen van discriminatie, maar er gebrek aan capaciteit is om de aanvraag te verwerken. Het probleem is dat we regelmatig geconfronteerd worden met een overheid die capituleert als het gaat om de bescherming van onze grondrechten, maar tegelijkertijd specifiekere invullingen van burgerschap (burgerschap-als-gedefinieerd-door-burgers) frustreert. Zo laat Evelien Tonkens zien dat menig lokale politicus burgers juist depolitiseert, door buurten vooral te stimuleren om hun eigen straat schoon te vegen en samen barbecues te houden, in plaats van zich ook met publieke problemen te engageren. Of door de burger in te zetten als beleidsinstrument: gebruik uw zelfredzaamheid, gebruik uw sociale netwerk, zodat u minder een beroep doet op de overheid voor uw zorg. (A.J. Kruijer, 2011)

Koesteren

Staan we er dan volledig zelf voor, bij het onderhouden van onze democratische cultuur? In een samenleving die al in 2007 door de RMO als “ingewikkelder [...], gespannener en ontvlambaarder” wordt beschreven, is het naïef om te veronderstellen dat burgers als vanzelf voldoende democratische vaardigheden ontwikkelen in complexe publieke problemen met elkaar op te lossen. Dat vergt langdurige investeringen, die de overheid kan faciliteren, mits politici de verleiding kunnen weerstaan om hun partijpolitieke opvattingen daarop te botvieren. Zoals het organiseren van burgerbegrotingen, als het om relatief oncontroversiële onderwerpen gaat. Of het organiseren van publieke beraadskamers, waarin direct betrokken burgers vanuit hun eigen ervaring over een thema discussiëren, onder professionele

begeleiding. Zodat ze zich in elkaars perspectief kunnen verplaatsen, en voorbij hun nauwe, korte termijn eigenbelang leren kijken. Zodat we solidariteit en democratie weer tastbaar maken, en kunnen ervaren. Daar zijn geen *quick fixes* voor – lotingen of technologie zullen alleen werken wanneer we een gezonde democratische cultuur hebben. Die is kwetsbaar. Laten we onze democratie koesteren, en werk maken van het onderhouden van onze gezamenlijke democratische deugden.

/

Bronnen

- W. De Jong, *Van wie is de burger?*
Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985 (proefschrift), Ipskamp Drukkers, Enschede 2014.
- B.B.F. Eidhof, *Influencing Youth Citizenship* (proefschrift), Ipskamp Drukkers, Enschede 2016.
- Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*, Inspectie van het Onderwijs, Utrecht 2016.
- D. Kerr, L. Sturman, W. Schulz & B. Burge, *ICCS 2009 European Report. Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 24 European countries*. Amsterdam, International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 2010.
- A.J. Kruiter, *Wat is burgerschap?*
Zelf je eigen afval weggooiden, *De Groene Amsterdammer*, 14.9.2011.
- H. Nieuwelink, *Becoming a democratic citizen: A study among adolescents in different educational tracks* (proefschrift), Drukwerkconsultancy, Utrecht 2016.
- Ollongren et al. [VNG]. *Maatwerk-democratie. Naar een krachtiger, trefzekere gemeenteraad 2020 als kruispunt in de lokale democratie*, Excelsior, Den Haag 2016.
- SCP, *Meer democratie, minder politiek?*, SCP, Den Haag 2015.
- G.T.M. Ten Dam, A.B. Dijkstra en G. Janmaat, 'De maatschappelijke opdracht van de school: burgerschapsonderwijs in ontwikkeling'. In: *Sociologen over onderwijs*, Garant, Antwerpen 2016.
- G.T.M. Ten Dam en M.L.L. Volman, 'A life jacket or an art of living: inequality in social competence education'. *Curriculum Inquiry*, 33(2) (2003), 117-137.
- 'The decline of democracy', *The Economist*, 27.02.2014.
- T.M. Willemse e.a., 'Fostering teachers' professional development for citizenship education', *Teaching and Teacher Education*, 49(1) (2015), 118-127.

“Laten we daden in plaats van wo

Als alles naar wens en verwachting is gegaan, houdt hij binnenkort zijn maidenspeech in de Tweede Kamer. Daar zal Zihni Özdil ongetwijfeld voor vuurwerk zorgen, want hij is een liefhebber van een pittig debat. Een gesprek over ongelijkheid, discriminatie en vertrouwen in de democratie.

Twee woorden zijn voor Zihni Özdil genoeg om te motiveren waarom hij zijn rol als wetenschapper en commentator heeft verruild voor de politiek: Jesse Klaver. Deze “Marokkaans Nederlandse partijleider uit Rozendaal, met een VMBO achtergrond” ervaaarde hij als een verademing in een politiek landschap, waarin links geen helder verhaal meer had, terwijl de ongelijkheid alsmäär toenam. In zijn laatste column in *NRC Handelsblad* schrijft Özdil: “Sinds ik in groep acht zat, hebben we de paarse kabinetten, de kabinetten-Balkenende en twee kabinetten-Rutte gehad. De mogelijkheden om vooruit te komen zijn inmiddels minder dan ooit. (...) Nederland wordt een land waar je afkomst en je portemonnee bepalen hoe ver je komt, in plaats van wat je kan.”

Liefde

Met Jesse Klaver is er wat betreft Özdil eindelijk weer iemand in de Nederlandse politiek die hier wat aan wil veranderen: “Met Piketty haalde Klaver het thema van de sociale en economische ongelijkheid weer de politiek in. Zowel hoogleraren als bouwvakkers begrijpen de noodzaak van minder economisme en meer empathie. Links is weer links. Dat heeft bij mij het politieke vuur weer aangewakkerd en de doorslag gegeven om een oude wens

Voor hij zich kandidaat stelde om namens GroenLinks de Tweede Kamer in te gaan (hij was nummer acht op de lijst) was Zihni Özdil (1981) docent Global History aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en sinds 2016 ook aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast was hij bestuurslid bij de NVJ. Hij mengt zich al jarenlang in debatten over klimaatverandering, zorg, racisme en integratie, van 2014 tot 2016 als columnist voor NRC Handelsblad. In 2015 verscheen zijn boek Nederland mijn vaderland.

Zihni Özdil

aanpakken orden”

om in de politiek actief te zijn nu in de praktijk te brengen.”

In het verleden kritiseerde Özdil GroenLinks juist op het punt van de ongelijkheid: het zogenaamde Kunduzakkoord uit 2012 dat een fors pakket aan bezuinigingen inhield, werd door GroenLinks medegesteund. Özdil kritiseerde de partij voor het gebrek aan solidariteit met de onderkant van de samenleving. Toen GroenLinks een jaar later kritiek had op bezuinigingen omdat die “veel kwetsbare mensen hard zouden raken”, sprak Özdil op twitter van een ‘klucht’. “Dat was ook uit liefde”, zegt hij nu, “want als je ergens om geeft, wind het je op als het de verkeerde kant op gaat.”

Haat

Veel sympathie had Özdil voor de manier waarop Paul Rosenmüller met Pim Fortuyn in debat ging tijdens het inmiddels beroemde debat aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam in maart 2002. “Ik zat als student geschiedenis in de zaal. Het was de eerste keer dat Fortuyn werd aangepakt. Zo moet het volgens mij: in een hard, maar open debat.” Özdil herinnert er aan dat Fortuyn zelf een groot verdediger van de vrijheid van meningsuiting was, ook van de mensen waarmee hij het zelf niet eens was. “Op die manier bracht hij de politiek weer terug naar de mensen. Want daarin (verder in heel weinig)

had hij gelijk: de paarse kabinetten hadden de politiek technocratisch gemaakt. Er bestond geen echt politiek debat meer.”

Zihni Özdil is een groot voorstander van zo’n open debat en als we elkaar in een Amsterdams café treffen, in verkiezingstijd, niet lang nadat op 23 januari in debatcentrum De Balie voorstellen waren gedaan om het ‘moslimprobleem’ op te lossen door middel van discriminatie en deportatie, zitten we beide al snel op het puntje van onze stoelen, hoewel die eigenlijk meer uitnodigen tot achteruit zakken en breedsprakig filosoferen. Maar dat laatste ligt Özdil niet zo; hij is meer van de scherpe commentaren. Hij is het niet eens met alle kritiek dat De Balie geen podium had moeten bieden aan deze uitspraken. Integendeel, hij is blij dat deze gedachten nu in alle openheid worden geuit. “Kijk, ik ben opgegroeid op Rotterdam Zuid. Dat was vroeger een witte arbeiderswijk waar Janmaat de grootste was. Het woord ‘kutturk’ roept bijna nostalgische gevoelens bij me op, zo vaak kreeg ik het te horen. Dus voor mij zijn deze discussies niets nieuws. Het is wel gezond dat heel veel progressieve mensen geschokt zijn over wat er nu openlijk gezegd wordt in de politiek, maar voor mij was het al dagelijkse kost. Ik heb liever dat duidelijk zichtbaar is wat mensen

echt denken, ook als dat racistisch en fascistisch is.”

Özdil wijst naar studies die laten zien dat al sinds de jaren tachtig veertig à vijftig procent van de Nederlanders ‘ja’ zegt op de vraag of ze minder buitenlanders, minder allochtonen of minder moslims willen. “Voor een deel oogst Wilders de haat, die er in ons land allang is. We hebben wel mensen als Janmaat de mond gesnoerd, met als gevolg dat de discriminerende ideeën ondergronds voortwoekerden en groeiden, maar we hebben nooit serieus ons onderwijs doorgelicht en discriminerende daden aangepakt, zoals discriminatie op de arbeidsmarkt, etnische profilering door de politie en discriminerende stagegevers. Ik heb dus liever een open debat, dan weet ik waar ik aan toe ben. Laten we daden aanpakken in plaats van woorden.”

Oordopjes

In onze comfortabele zithoek belanden we nu in een discussie over de macht van woorden, de grenzen van de vrijheid van meningsuiting en de normalisering van racisme. We zijn het er over eens dat het uitsluitingsdenken diep in onze cultuur verankerd is, maar Özdil heeft groot vertrouwen in de kracht van de democratie, terwijl ik de kwetsbaarheid van ons systeem benadruk. Mijn vrees dat steeds publiekelijk

Hoe komt het dat mensen mijn naam niet als een Nederlandse naam zien, na vijftig jaar immigratie

/

herhaalde discriminerende uitspraken de democratie aantasten, deelt hij niet. Hij is ervan overtuigd dat we niet pas zo gaan denken omdat het hardop gezegd wordt en dat het veroordelen van mensen die discriminerende uitlatingen doen, niet helpt: “Hitler heeft in de gevangenis gezeten voor zijn ideeën; Erdogan heeft in de geschiedenis gezeten voor zijn ideeën. Heeft dat verhinderd dat hun ideeën groot zijn geworden en dat ze de macht hebben gegrepen? Ik geloof daar echt niet in. Verbieden en veroordelen werkt gewoon niet. Ik snap dat gevoel wel. Ik wil die dingen liever ook niet horen, maar ik geloof niet dat het iets oplost.”

“Nu ziet iedereen duidelijk waar deze mensen voor staan en kunnen we de rest van het land waarschuwen. Je ziet dat de verkiezing van Trump een enorme tegenbeweging heeft opgeroepen. Dat vind ik fantastisch. Wist je dat de burgerrechtenorganisatie ACLU (American Civil Liberty Union) het altijd heeft opgenomen voor de vrijheid van meningsuiting van de KuKuksclan? De vrijheid van meningsuiting wordt in de Verenigde Staten gezien als een kanarie in de kolenmijn. Dat is Angelsaksische cultuur, dat hebben wij hier nog niet. In Amerika mag je alles zeggen, maar het hele maatschappelijk middenveld was wel meteen op de been toen Trump met zijn inreisverbod kwam. Dat is een

betere reactie dan: we willen dit niet horen, dus we doen aangifte of we doen oordopjes in. Dat is overigens een typisch Nederlandse reactie, een erfenis van de verzuiling: iedereen in zijn eigen hokje.”

Özdil ziet de verrechtsing van de samenleving en de ook van linkerzijde toenemende negatieve geluiden over de islam, niet als een nieuwe ontwikkeling: het was er allemaal al, maar niemand zei het hardop. “Er bestond echt zoiets als een multiculturele gedachtenpolitie. We konden daardoor niet openlijk discussiëren. Er zijn genoeg mensen in het land die gelukkig anders denken. En natuurlijk is er wel degelijk in de islam een gevaarlijke, fundamentalistische groep die mensen onderdrukt, homofoob is enzovoort. Maar er zijn ook heel veel moslims die gewone Nederlanders zijn.”

Rosa Parks

Dit is een cruciaal punt in Özdils betoog: omarm het Nederlander-schap van mensen met een migratieachtergrond. “Als ik in mijn column kritisch over de zorg schreef, kreeg ik veel positieve reacties, maar ook e-mails die zeggen: alsof de zorg in Turkije zo goed is, ga dan terug naar Turkije. En dat zijn hoogopgeleide NRC-lezers! Deze uitsluiting leidt uiteindelijk tot uitspraken zoals we die in de Balie hebben gehoord. Dus we moeten ons de vraag stellen:

hoe komt het dat mensen mijn naam niet als een Nederlandse naam zien, na vijftig jaar immigratie? Dat is omdat we in Nederland het burgerschap voorwaardelijk hebben toegekend aan mensen van kleur.”

Behalve tot uitsluiting heeft dit er ook toe geleid dat politici niet vanwege hun opvattingen, maar puur vanwege hun afkomst op een politieke lijst kwamen: “Dat is vaak mis gegaan, ook bij linkse partijen. Ik wil dat veranderen. Als je van plan bent om op mij te stemmen puur en alleen vanwege mijn etnische achtergrond, dan wil ik jouw stem niet. Dat wordt me niet altijd in dank afgenomen, maar het voelt als een verantwoordelijkheid om ook die trend te doorbreken.” De eerste stap is volgens Özdil dat Nederlanders met een migratieachtergrond zelf hun Nederlanderschap opeisen. “Ik wil aan deze jonge mensen laten zien: de Nederlandse politiek is ook onze politiek.” Özdil heeft weinig respect voor jongeren die zichzelf niet als Nederlander beschouwen, maar wel boos worden als Wilders zegt dat ze niet in Nederland horen. Hij verwijst naar de Amerikaanse burgerrechtenactiviste Rosa Parks, die in 1955 weigerde haar zitplaats in een bus in het gesegregeerde Zuiden van de Verenigde Staten te verruilen voor een plaats achterin, het voor zwarten gereserveerde deel. Haar weigering op te staan was het

begin van een grote en succesvolle busboycot, en wordt vaak gezien als het begin van de publieke protesten van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. “Het is gemakkelijk om je van Nederland af te keren. Eis je plek op!”

Grijze wolven

Is GroenLinks het juiste vehikel voor deze strijd? Die partij is tenslotte ook overwegend wit. Volgens Zihni Özdil is dat GroenLinks niet te verwijten. “Een groot deel van de Turkse Nederlanders in dit land zijn helemaal niet groen of links. En dat geldt ook voor de Marokkaanse Nederlanders.” Tijdens zijn studiejaren ervoer Özdil dat velen van hen in hun eigen conservatieve bubbel blijven. “Iedereen gaat naar zijn eigen clubje. En daar wordt hen ingepeperd: jullie zijn geen Nederlanders, dit is een land der heidenen, we zijn hier maar tijdelijk. Daar moeten we als overheid ook korte metten mee maken, door clubs als Mili Görüs, de Süleymanbeweging, de Gülenbeweging en de grijze wolven niet als integratiepartners te beschouwen. Het zijn in feite afdelingen van de PVV en de SGP uit Turkije in Nederland. Prima als mensen daar bij willen horen, maar het zijn geen gesprekspartners voor integratie, maar voor segregatie.”

Integratie betekent volgens Özdil dat we allemaal Nederlanders zijn, wat je naam ook is en wat je

ook gelooft. Het is een doorgaande opdracht om recht te doen aan de diversiteit in de samenleving. Dat is nooit klaar.

Halalbroodjes

Özdil ziet een belangrijke rol weggelegd voor GroenLinks in het organiseren van een broodnodige beweging tegen racisme en segregatie. Het door Jesse Klaver gelanceerde pleidooi voor empathie betekent wat betreft Özdil dat “we elkaar echt niet voortdurend lief hoeven te vinden of te begrijpen, maar we kunnen wel begrijpen dat we landgenoten zijn, dat we keihard kunnen discussiëren en daarna een biertje of een koffie kunnen drinken, maar niet dat we elkaar al bij voorbaat afschrijven op basis van afkomst.”

“Het begint ermee dat wij in Nederland zeggen: we zijn rijker dan ooit, het kan niet waar zijn dat zoveel mensen niet meer kunnen rondkomen van hun baan. De woede daarover verdient een antwoord. Want dat mag niet, dat kan niet. En dat is een gevolg van beleid, dat kan worden veranderd. Het komt niet door halalbroodjes.”

/

Bronnen

Zihni Özdil, “We kunnen niet langer cynisch zijn over de politiek”, *NRC Handelsblad* 25 november 2016.

Zihni Özdil, *Nederland mijn vaderland*, De Bezige Bij 2015.

WWW

Laat de grondwet herleven

— Bas en Olivier
de Gaay Fortman

Onbehagen en wantrouwen in de politiek heersen, vinden Bas en Olivier de Gaay Fortman. Deze grootvader en kleinzoon, telgen uit een politiek geslacht, schreven daarom het boek *de Grondwetwijzer*. In de grondwet vinden we de waarden die ons in deze tijden van politieke verwarring opnieuw kunnen verbinden, zo betogen zij. Het wiel hoeft niet opnieuw worden uitgevonden, Erasmus sprak al van een dracht, plichtsbef, welwillendheid en (religie)vrede als waarden van het Nederlandse burgerschap.

Ook maakten de Gaay Fortmans de website **grondwetwijzer.nl**, waar programma's en uitspraken van politieke partijen langs de meetlat van de grondwet gelegd worden. De PVV eindigt daarop als laatste met een totaalscore van -29, gevolgd door de VVD met -3. Aan kop staat D66 met een score van 40, op de voet gevolgd door PvdA met 37 en GroenLinks met 35 punten. Bezoekers kunnen zelf aan de website bijdragen.

*Linde Jansen interviewde
Olivier en Bas de Gaay
Fortman. Hun hele verhaal
is te lezen op
www.bureaudehelling.nl*

Woede

Woede is in! Martha Nussbaum trok met haar nieuwe boek over woede en vergeving volle zalen; met zijn recente boek wil Pankaj Mishra ons doen geloven dat we het tijdperk van het 'einde van de geschiedenis' intussen definitief hebben verruild voor dat van de woede. Eerlijk gezegd had ik Nussbaum en Mishra niet nodig om te weten dat woede alomtegenwoordig is. Zo weet ik bijv. van het bestaan van boze witte mannen (de paar die ik ken, spreiden tegenwoordig een zeker triumfalisme ten toon) en van trollen op internet en op twitter. Tot voor kort was dat anders. Eerst dacht ik dat zelfgenoegzaamheid een van de grootste problemen van onze samenleving was, en had ik nog niet zo'n oog voor woede. Maar ik had beter moeten weten: beide hangen natuurlijk nauw samen. Licht het immers niet voor de hand dat juist iemand die vol is van zichzelf en van zijn eigen gelijk, overgevoelig is voor (al dan niet vermeend) onrecht? En dat is de bron van woede. Aristoteles geeft ons de klassieke definitie waarmee ook Nussbaum begint: woede is het (zoete) verlangen naar wraak als gevolg van het leed dat een ander of anderen mij voor mijn gevoel ten onterechte heb(ben) aangedaan; woede kan dan ook overal opvlammen: binnen de familie, op het werk en in de politiek. En inderdaad: als de wereld om mijn dikke ik draait, dan hoort diezelfde

wereld mij uiteraard geen strobreed in de weg leggen. Doet zij dat toch, in de vorm van vertraagde treinen, van gesluierde dames of van 'dissen', dan kan zij rekenen op mijn toorn.

Hoe kan het, zo vroeg ik me af, dat de aangekondigde wereld van democratie en markteconomie aan het eind van de geschiedenis zo snel is omgeslagen in een wereld van woede? Gelukkig biedt Plato, zoals wel vaker, uitkomst, ook als je misschien niet instemt met diens voorkeur voor een aristocratische samenleving. Kort gezegd legt volgens hem de democratie zelf de bodem voor woede. Lijkt de democratie dan niet de beste vorm van samenleven? Jazeker, met haar leidende beginsel 'vrijheid' lijkt zij op een veelkleurig kleed, op een geheel waarin van alles en nog wat mogelijk is. Maar pas op, zegt Plato: vrijheid is als een gevaarlijk drankje, waarvan je gemakkelijk te veel kan drinken. Wie zich eenmaal de vrijheid goed heeft laten smaken, heeft niet veel trek meer in gezag en trekt elke hiërarchie in twijfel. Gezagsdragers passen zich aan: leraren proberen in het gevele te komen bij hun leerlingen; vaders willen graag de vrienden zijn van hun zonen; politici volgen de stem van het volk in plaats van die te leiden; ieders mening telt even zwaar of die nu gebaseerd is op feiten of niet. Wie zich daar niet aan houdt, roept de woede over zich

af. Kortom, vrijheid en gezag gaan niet goed samen, terwijl tegelijkertijd binnen elke samenleving, ook een democratische, gezag moet worden uitgeoefend. Het ligt dus voor de hand dat elk gezag als een aantasting van de vrijheid wordt ervaren en dat roept vervolgens rancune op.

Daarmee belanden we in gevaarlijk vaarwater, want woede is niet zomaar een onschuldige emotie. Als doodzonde is woede van een heel bijzonder aard. Terwijl de meest ondeugden draaien om een verkeerd begrepen eigenbelang – te veel eten, te veel willen hebben, te veel seks – heeft woede iets destructiefs. Wie echt woedend is, wil vergelding. Hij kan daarbij zo ver gaan dat hij liever zichzelf in het verderf stort dan dat hij het risico loopt dat de vijand zijn straf ontloopt. Wordt de woede algemeen gedeeld, dan keert zij zich dus tegen de samenleving waarin zij is ontstaan: dat is het geval wanneer iemand zich tot woordvoerder van die woede opwerpt en belooft het onrecht ongedaan te zullen maken. Daarmee is de eerste stap naar de tyrannie gezet. Is die ontwikkeling onvermijdelijk? Volgens Plato wel, maar gelukkig hoeven we Plato niet altijd te geloven. Sommigen bepleiten de vergeving als remedie. Dat is misschien wat veel gevraagd. Maar we zouden tenminste kunnen beginnen onszelf iets minder serieus te nemen. Soms wordt dat de deugd van de matigheid genoemd.

Het Rijksmuseum toont de relatie
Nederland – Zuid-Afrika (zie p. 33).

In 1653 zette Jan van Riebeeck namens
de Staat der Nederlanden voet op Zuid-
Afrikaanse bodem om er een handelspost te
vestigen. De eerste gouverneur van de Kaap
(1691-1699), werd *Simon van der Stel*, geboren
op een schip op weg naar Mauritius. Zijn
Nederlandse vader werd daar gouverneur en
zijn moeder was half Javaans. Van der Stel,
opgevolgd door zijn zoon, maakte van het
losse samenraapsel zeelui aan de Kaap een
echte kolonie. Hij gaf de wijnbouw een enor-
me impuls, vandaar de druiven op het doek.
Stellenbosch, een van de belangrijkste steden
van de Afrikaners, is naar hem genoemd.
Dit portret is van de hand van Pieter van
Anraedt ca. 1677-78. Particuliere collectie.

Verrijdelde Lijder, Nikolaus Dackin de uitschouten.
 Houdende onder bevoegdheid dat opstels van de omme-
 schikkingen bij hem en zijn dochter de naaomelingen
 die deinghen d'age Zoude uitschouten getuigen is gemant
 niet, bekomen en ook te gelyke vande v'state onderde-
 cooppennings te groot op 4000 Rialen van alle
 als verpandte waarden tot geroegde ontfangen in d'ack
 van v'state te Lijer. Des t'v'state is d'opstels vooder-
 Lijts met kant-tastung te v'state in onderstane
 mitogadere met's longt. Lijde groozenen

Gedaan in de Fortresse de Goede Hoop
 desen 19^{en} Aprilis A^o 1672

(LS) Lijder van Oetobele

(LS) Lijder van D'age

(LS) Lijder van D'age

uitschouten
 des v'state
 Lijder van

(LS) Lijder

My v'state

Lijder
 Lijder

uitschouten
 des v'state
 Lijder van

Links: aankoopdocument van het Kaapse Schiereiland,
ordertekend door de Khoi kapiteins Schagger en Kuiper
en de VOC-commandeur Ysbrant Goske, 1673.
National Library of South Africa, Kaapstad.

Onder: Hendrik Cloete met een huisslaaf die zijn pijp
vasthoudt, ca. 1788. Familiearchief Swellengrebel,
St. Maarten, Nederland. Cloete was eigenaar van wijnboerderij
Groot Constantia, die door Van der Stel was gesticht. Slaven
werden geïmporteerd uit Nederlands-Indië en andere landen
van Afrika, vooral Madagaskar. De Khoi en de San, die al in
het gebied woonden, werden niet tot slaven gemaakt.

Boven: Toen de Engelsen de Kaapkolonie in 1806 overnamen, leidde dit vanaf 1835 tot de 'Grote Trek', waarbij Afrikaners boerenrepublieken stichtten in het binnenland. Er waren veel conflicten met de plaatselijke bevolking, bijvoorbeeld de Zulu's. De voortrekker vrouwen droegen deze 'kappies' (Voortrekker bonnet). ca. 1840-1870. National Museum, Bloemfontein Bijbel Bruyns en Bijbel Boshoff, 1859 en 1703. Msunduzi Museum – Incorporating the Voortrekker Complex, Pietermaritzburg, Zuid-Afrika.

Onder: De landing op de Kaap werd door de Afrikaner gemeenschap jaarlijks herdacht. Hier een nagebouwde markt van Culemborg, de geboortestad van Jan van Riebeeck, op het terrein van het Van Riebeeck-festival in Kaapstad, 1952. Collectie Zuid-Afrikahuis, Amsterdam.

Boven: Sharpeville 1960. De politie doodde 69 vreedzaam protesterende burgers. Ze vluchtten weg toen het schieten begon; de meesten werden in de rug geschoten. Hierna breidde het verzet tegen apartheid zich wereldwijd uit. (Niet in het Rijksmuseum; fotoarchief NIZA)

Links: Demonstrant verbrandt zijn pas, 1960. Iedere zwarte Zuid-Afrikaan moest zo'n pas hebben als hij in tot wit bestemd gebied wilde werken of verblijven. Deze pas maakte hen tot buitenlander in hun eigen land en stond daarmee symbool voor de apartheid. (Niet in het Rijksmuseum; fotoarchief NIZA)

Onder: James Baldwin tijdens de assemblee van de Wereldraad van Kerken in 1968 – 'I am one of God's creatures whom the Christian Church has most betrayed'.

TEGEN
APARTHEID

KOOP **GEEN**
ZUID-AFRIKAANSE
OUITSPAN-
SINAASAPPELEN

TEGEN
APARTHEID

KOOP **GEEN**
ZUID-AFRIKAANSE
OUITSPAN-
SINAASAPPELEN

TEGEN
APARTHEID

k

DEZE PAGINA

Links: De eerste Nederlandse boycotactie tegen producten uit Zuid-Afrika, 1964. (fotoarchief NIZA)

Boven: Nelson Mandela wordt enkele maanden na zijn bevrijding uit de gevangenis onthaald op het Leidseplein in Amsterdam op 16 juni 1990. Foto Maurice Boyer.

VOLGENDE PAGINA

*Marlene Dumas maakte na de geboorte van haar dochter een serie aquarellen onder de titel *Being held by others*, 1989. Een zwarte nanny houdt het pasgeboren kind vast. Na de moeder was zij in het witte gezin degene die de zorg voor het kind droeg en het geborgenheid gaf. Langdurig bruikleen Jan Maarten Boll. Foto: Rijksmuseum.*

ZUID-AFRIKA + NEDERLAND *in het Rijksmuseum*

Globalisering is geen nieuw verschijnsel, maar eeuwenoud. De laatste tijd is daar nieuwe aandacht voor, mogelijk onder invloed van actuele discussies over migratie, vluchtelingen en racisme. Het Rijksmuseum belicht tot 22 mei onder de titel 'Goede Hoop' het gedeelte verleden van Nederland en Zuid-Afrika.

Onze kijk op het verleden is voortdurend aan verandering onderhevig. De expositie in het Rijksmuseum vermijdt koloniale benamingen van zwarte Zuid-Afrikanen en probeert meer recht te doen aan hun rol, al blijft het perspectief wit. Dat geldt vooral voor de periode 1652 (Jan van Riebeeck landt op de Kaap) tot aan de Zuid-Afrikaanse oorlog rond 1900: de Hollanders vestigen zich op de Kaap, vermengen zich met de lokale bevolking en andere Europese zeelieden en ontwikkelen zich tot 'Afrikaners', die vanaf het begin de zwarte bevolking buiten hun gemeenschap sluiten en met hen én de Engelsen vechten om het land.

De twintigste eeuw daarentegen, die in het teken stond van de inrichting van en de strijd tegen apartheid, is met minder gevoel voor interraciale verhoudingen weergegeven. Het verzet van zwarte Zuid-Afrikanen ontbreekt grotendeels, terwijl het ANC toch al in 1912 is opgericht. Makkelijk ontstaat de indruk dat, afgezien van de regering, heel Nederland tegen apartheid te hoop liep. Daarmee wordt geen recht gedaan aan het feit dat het verzet tegen apartheid ook in Nederland een echte strijd was.

Dat laatste gold zeker ook voor de kerkelijke en theologische banden, die in de expositie nauwelijks aandacht krijgen. Met de toenemende ontkerkelijking lijkt er minder oog voor de rol van religieuze tradities in het verleden. Met name het protestantisme heeft echter zowel in de vestiging als in de bestrijding van apartheid zo'n grote rol gespeeld, dat de band tussen Nederland en Zuid-Afrika niet goed te begrijpen is zonder de kerkelijke dimensie. Die maakt bovendien duidelijk, dat Nederland en Zuid-Afrika zich temidden van een internationaal spanningsveld tot elkaar verhielden. Een voorbeeld is de toespraak van de zwarte Amerikaanse schrijver James Baldwin tijdens de assemblee van de Wereldraad van Kerken in 1968 – hij verving Martin Luther King, die drie maanden eerder

was vermoord. Zijn rede toont de invloed van de Amerikaanse burgerrechten- en Black Power beweging op het verzet tegen apartheid. Baldwin riep de kerken op – 'I am one of God's creatures whom the Christian Church has most betrayed' – hun macht te gebruiken om de structuren in Zuid-Afrika te veranderen. Hij bracht veel kerkleiders ertoe de kant van de zwarte bevolking van Zuid-Afrika te kiezen.

Het boek *Maar we wisten ons door de Heer geroepen*, dat vrijwel tegelijk met de expositie verscheen, probeert enigszins in dit kerkelijke hiaat te voorzien en is daarom een waardevolle aanvulling.

Op 21 maart was het 57 jaar geleden dat vreedzame zwarte betogers werden neergeschoten in Sharpeville, waarna wereldwijd het verzet tegen apartheid op gang kwam. Ingrid Jonker schreef hierover het inmiddels beroemde gedicht *Die kind wat dood geskiet is deur sol-date by Nyanga*, dat Nelson Mandela in 1994 voordroeg bij zijn benoeming tot president van Zuid-Afrika. De tentoonstelling 'Goede Hoop' combineert dit gedicht in de laatste zaal met een serie portretten van Zuid-Afrikaanse kinderen die na de apartheid zijn geboren. Pieter Hugo portretteerde hen in hun eentje in de natuur. De historische en maatschappelijke context, familie- en andere banden zijn onzichtbaar. Met opzet, zoals de tekst bij de foto's vermeld, die spreekt van 'minder historische ballast.' 'Ze zijn vrijgeboren: geen slavernij, geen apartheid, maar democratie.' Na zalen vol documentatie die onderstreept hoe een geschiedenis van uitsluiting Zuid-Afrika meer dan driehonderd jaar in de greep heeft gehouden, lijkt dit een onacceptabel naïeve manier om deze waardevolle tentoonstelling af te sluiten. De hoop voor Zuid-Afrika – en Nederland! – ligt niet in het afwerpen of negeren van het verleden, maar juist in de confrontatie ermee.

\
Erica Meijers

De catalogus: Martine Gosselink, Maria Holtrop, Robert Ross (red.) *Goede Hoop. Zuid-Afrika en Nederland vanaf 1600*, Uitgeverij Vantilt 2017. .

Caspar Dullemond, Barbara Henkes, James Kennedy (red.), *'Maar we wisten ons door de Heer geroepen' Kerk en apartheid in transnationaal perspectief*, Uitgeverij Verloren 2017.

Groenen een balanceeract

**De winst is groot, maar
of GroenLinks het pluche
werkelijk bereikt, was bij het
ter perse gaan van deze Helling
allesbehalve een zekerheid. In
België deden de zusterpartijen
van GroenLinks, Groen en
Écolo al ervaring op. Die zijn
confronterend: frustraties,
interne strijd en electorale
nederlagen liggen op de loer.**

Door **Luc Barbé**

In tal van landen hebben de laatste jaren groene partijen deel uitgemaakt van een regering, op nationaal en/of regionaal vlak. Groene ministers realiseerden er belangrijke zaken, maar betaalden ook leergeld. In sommige gevallen behaalden groene partijen na een regeringsdeelname zelfs ronduit slechte verkiezingsresultaten. Een gemeente of stad mee besturen is al een hele uitdaging, een (nationale) regering nog veel meer. In dit artikel bespreek ik kort enkele uitdagingen en licht ik een aantal *best practices* toe.

Misverstanden

Ik wil het eerst hebben over drie belangrijke misverstanden. Het eerste misverstand is dat groenen in de regering als opdracht hebben het verkiezingsprogramma te realiseren. Dat is niet het geval. Ze moeten het meerderheidsakkoord realiseren, met uiteraard op de eerste plaats de zaken die wij belangrijk vinden. Tussen ons verkiezingsprogramma en het meerderheidsakkoord zijn er uiteraard grote verschillen. Het is belangrijk dat vanaf de start van de zittingsperiode duidelijk te maken, anders zullen leden, militanten en afgevaardigden veel te hoge verwachtingen hebben van de regeringsdeelname.

Dat kan leiden tot misverstanden, frustraties en heel moeilijke interne debatten. Zowel bij Groen als bij Ecolo werken we met een *tool* om een verkiezingsprogramma om te zetten in een 'realisatieprogramma'. Dat is een lijst van zaken die je wil realiseren in de meerderheid, op basis van een analyse van je verkiezingsprogramma en gebruik makend van criteria zoals het belang voor het groene project, moeilijkheidsgraad om het in het regeerakkoord te krijgen, mogelijkheden om te valoriseren en budgettaire aspecten. Zo wordt duidelijk, nog voor de onderhandelingen starten, wat je echt wil realiseren. Dat versterkt je onderhandelingspositie en creëert een beter evenwicht tussen de groene ambities en de beperkin-

in de regering

gen aan onze bestuurders opgelegd door politieke en maatschappelijke omgevingselementen.

Trendbreuken

Een tweede misverstand is dat een regering met groene ministers op enkele jaren tijd een hele serie groene trendbreuken kan realiseren. Dat is niet het geval. Enerzijds zijn er budgettaire beperkingen, anderzijds liggen veel zaken vast in wetten, reglementen en instellingen en vergen wijzigingen ervan veel tijd en energie, voor zover je de regeringspartners er al van kan overtuigen. Bovendien is de laatste decennia veel macht verschoven van onze nationale regering naar internationale instanties (Europese Centrale Bank, Europese Commissie enzovoort) en internationale ondernemingen. De cruciale en heel moeilijke vraag is dus welke twee of drie (geen vijf of tien!) grote, strategische trendbreuken je als groene partij in een regeerperiode wil realiseren. Dit naast een reeks kleinere en middelgrote groene doorbraken. In dit verband wil ik ook kort wijzen op het feit dat je uiteraard ook volop kan en moet inzetten op bewustmaking, op een 'culturele evolutie'. Die versterken levert ook positieve resultaten op na je bestuursmandaat. Een derde en laatste misverstand heeft al tot veel nederlagen geleid, zeker ook op plaatselijk vlak. Sommige bestuurders denken dat ze door het neerzetten van goede resultaten de volgende verkiezingen zullen winnen. Dat volstaat uiteraard niet. Kiezers willen vooral weten wat je visie en voorstellen voor de volgende jaren zijn en voor welke waarden en principes je staat. Als dat niet duidelijk is, mag je resultaat zo glorieus zijn als je maar wil, er wacht je een electorale nederlaag.

Nieuwe wereld

Vier belangrijke uitdagingen wachten een groene partij die voor het eerst meeregeert. In de eerste plaats:

een goed regeerakkoord onderhandelen is uiteraard cruciaal. Maar hoe kan je vandaag weten wat de grote vraagstukken binnen vier of vijf jaar zullen zijn? Hoe kan je dat al voorzien in een regeerakkoord? De snelheid van maatschappelijke verandering en de onvoorspelbaarheid en de complexiteit van vraagstukken stijgen. Het wordt dus alsnog moeilijker om in een regeerakkoord trajecten uit te stippelen. Je mag er zeker van zijn dat er in de loop van je mandaat belangrijke en niet te voorspellen vraagstukken op de tafel van de regering zullen belanden. Methodes zoals strategische scenarioplanning kunnen hier een belangrijke meerwaarde bieden.

Ten tweede: in een regering stappen betekent voor een politieke partij een cesuur. Het is net alsof je in een nieuwe wereld binnenstapt, met andere codes en procedures. Met natuurlijk veel mogelijkheden, maar ook veel risico's. Dat zet heel veel druk op de fractie en de partij. Een partij die decennia in de oppositie zetelde, moet plots haar interne werking en procedures doen functioneren in een context van regeringsdeelname. Kan dat zonder intern iets te veranderen? Misschien is de interne besluitvorming niet afgestemd op die nieuwe context? Is het organigram nog congruent met de nieuwe omgeving waarin we nu functioneren? Is er dus een *strategic fit*, enerzijds intern en anderzijds ten aanzien van de omgeving? We denken dan aan organigram, de verantwoordelijkheden van de instanties, het beleid inzake *casting*, procedures etc. Omdat het de eerste keer is dat je in de meerderheid stapt, word je wellicht overweldigd door de politieke tempoversnelling en de complexiteit en moeilijkheidsgraad van de dossiers, zodat je geen tijd hebt om werk te maken van de nodige interne aanpassingen. Met als gevolg grote risico's op stijgende interne strijd of ronduit disfunctioneren van de fractie en/of de partij. Een regeringsdeelname zet dus zeer

/

Welke twee of drie (geen vijf of tien!) grote, strategische trendbreuken wil je als groene partij in een regeerperiode realiseren?

*Een regeringsdeelname zet zeer zware
druk op de 'architectuur' van een partij.
Wie daar geen antwoorden op vindt,
riskeert zwaar uit de bocht te gaan.*

\

zwane druk op de 'architectuur' van een partij. Wie daar geen antwoorden op vindt, riskeert zwaar uit de bocht te gaan.

Scoren

Een derde uitdaging is het omgaan met het spanningsveld tussen verschillende temporaliteiten. De sociale media verplichten ons ertoe zeer kort op de bal te spelen en om bijna minuut per minuut aan politiek te doen (Twitter!). Dat politiek efemerisme kan ons echter de middellange en lange termijn uit het oog doen verliezen. Dit heeft tot gevolg dat we misschien vier jaar lang scoren op de sociale media, maar op het einde van de rit geen structurele hervormingen hebben gerealiseerd.

Een vierde uitdaging is het omgaan met het spanningsveld tussen de doeners- en visionaire aspecten van een regeringsdeelname. Burgers willen enerzijds dat bestuurders dingen realiseren, anderzijds willen ze ook een visie horen, een verhaal, een droom. Ik ken veel groene politici die goed zijn in het eerste of in het tweede. Ik ken er minder die de twee kunsten beheersen. Terwijl de twee uiteraard noodzakelijk zijn: concrete zaken realiseren en het (permanent) decoderen van de ingewikkelde realiteit, waarbij je dan toelicht waarom de dingen zijn zoals ze zijn, en wat onze visie, onze waarden en onze concrete voorstellen zijn. Dat vergt dus de creatie van teams, met verschillende rollen voor de leden ervan, duidelijke en degelijke procedures en loyaal gedrag.

Innovaties

Een regeringsdeelname, zeker een eerste, stelt hoge eisen aan fractie en partij. Interne organisatie en procedures zullen wellicht aangepast moeten worden. Het is heel moeilijk in te schatten of dat de juiste aanpassingen zijn. Moeten partijvoorzitter, fractieleider en ministers elkaar elke week zien of tweewekelijks?

Bij welke dossiers van onze ministers wordt de fractie betrokken en bij welke niet? Dit vraagt om innovatie. Bij Ecolo hebben we een nieuwe methode ontwikkeld, een 'audit' van de interne organisatie van de partij (in ruime zin: ministers, fractie, partij..). Iemand die voldoende onafhankelijk is van de partijtop, ministers en fractie en het vertrouwen heeft van iedereen, voert die uit. Het gaat niet om een politieke evaluatie, maar om een methodische doorlichting van de effectiviteit, efficiëntie en democratische legitimiteit van de interne organisatie, procedures, besluitvorming en HR-beleid. De resultaten ervan moeten de zwakke punten en risico's naar boven brengen zodat ze besproken en aangepakt kunnen worden.

Thinktanks

Omdat fractie en partij sowieso door de korte termijn en urgenties worden opgejaagd, is het zeer belangrijk dat er een instantie is waar, ver van het gewoel in Den Haag of Brussel, kan gedacht en gestudeerd worden vanuit een perspectief van de lange termijn. Groene partijen, zeker in het geval ze deel uitmaken van een regering, zouden dus als tweede innovatie bijzonder veel moeten investeren in *thinktanks*. Niet alleen om de volgende legislatuur voor te bereiden, maar ook om te verhinderen dat het groene politieke verhaal zou verdrinken in bestuurlijke activiteiten en actualiteitsdebatten.

Deel uitmaken van een regering biedt natuurlijk een unieke kans om te netwerken. Er gaan heel wat deuren open die voor partijen en parlementsleden in de oppositie gesloten blijven. Het komt erop aan strategisch en systematisch te netwerken, in functie van de regeringsdeelname én de periode daarna. Een vierde en laatste innovatie die zich volgens mij opdringt, is het extra investeren in *casting* en loopbaanbegeleiding. Wie wordt onze minister? Wie worden zijn medewerkers? Hoe ondersteunen we onze

mensen die elke dag in het heetst van de strijd staan? *Personal coaching* lijkt me nodig. Net als het regelmatig organiseren van collectieve reflecties over het functioneren van ministers, parlementsleden, medewerkers etc. Zijn alle rollen goed ingevuld? Wie heeft welke extra vorming nodig? Wat moet er gebeuren om een echt *dreamteam* te vormen? Hoe vermijden we het Stockholmsyndroom, in de zin dat we zo opgaan in ons werk dat we cruciale wijzigingen in onze omgeving niet opmerken en kansen missen of bedreigingen te laat zien? Aandacht voor al deze aspecten verhoogt sterk de kans op succes.

Balanceren

Deelnemen aan een regering is in de eerste plaats een fantastische kans om (een deel van) ons programma te realiseren en om meer mensen te overtuigen van ons politiek verhaal. Het is ook een kans om fractie en partij te versterken, op gebied van expertise, netwerken en vaardigheden zoals communicatie en onderhandelen. Slagen in een regeringsdeelname hangt niet alleen af van het feit of je bekwame ministers en veel expertise hebt. Zoals ik hierboven toelichtte gaat het om veel meer. In dit artikel heb ik heel kort een aantal uitdagingen geschetst en enkele innovaties toegelicht die me nuttig lijken voor een partij die de stap zet van oppositie naar kabinet. Ze passen in een kader van leren en permanente ontwikkeling, persoonlijk en op organisatieniveau. De rode draad daarbij is die van het balanceren. Het balanceren tussen korte en lange termijn, tussen parlement en regering, tussen het operationele en het visionaire enzovoort. Een partij die deze spanningsvelden duidelijk in beeld kan krijgen en daarover intern op hoog niveau kan discussiëren, met degelijke beslissingen tot gevolg, heeft zeer veel kans op een regeringsdeelname met positieve impact voor de samenleving en voor haarzelf.

De komende maanden zal Luc Barbé over ditzelfde onderwerp een reeks artikelen publiceren in de *Green European Journal*. Onderwerpen uit deze bijdrage zullen daarin meer en detail worden besproken. Zie www.greeneuropeanjournal.eu.

Rode draad is het balanceren: tussen korte en lange termijn, tussen parlement en regering, tussen het operationele en het visionaire enzovoort.

RESET

Wie drukt het eerst
op de resetknop:
Turkije of de EU?

Sinds de mislukte coup van juli 2016 trekt de Turkse president Erdogan steeds meer macht naar zich toe. Veel critici zijn hun baan kwijt en de pers is aan banden gelegd. Turkije-kenner Joost Lagendijk, die in Istanbul woont, kan sinds eind september het land niet meer in. Het referendum van 16 april a.s. moet Erdogans macht nog vergroten. Zijn pogingen om Turkse Duitsers en Nederlanders voor zich te winnen, hebben al voor spanningen gezorgd. Wat betekent dit voor de relatie tussen Turkije en de Europese Unie?

Door **Joost Lagendijk**

Al jarenlang wordt er gespeculeerd over het einde van de Turkse toetredingsonderhandelingen tot de Europese Unie (EU). Beide partijen hebben het geloof in een goede afloop verloren. Als gevolg van de groeiende aanhang voor radicaal-rechtse populistische partijen in Europa verwachten veel waarnemers dat het de EU zal zijn die de stekker er uit zal trekken. Maar het ligt eerder in de lijn der verwachtingen dat Turkije nog dit jaar zal voorstellen het over een andere boeg te gooien.

Eerst het referendum

Op 16 april a.s. gaan de Turken opnieuw naar de stembus. Niet om een parlement of een president te kiezen maar om via een referendum ja of nee te zeggen tegen een pakket wijzigingen van de Turkse grondwet. Centraal staat de verandering van het huidige parlementaire systeem naar een presidentieel stelsel. Op dit moment is de premier de belangrijkste politicus en ligt de wetgevende macht bij het parlement. De rol van de president is meer dan ceremonieel, maar is aan allerlei beperkingen onderhevig. Als op 16 april de meerderheid van de Turken akkoord gaat met de voorliggende plannen, komt daar vanaf 2019 radicaal verandering in. Het ambt van premier wordt afgeschaft. Voortaan kiest de president zelf zijn ministers, kan op sommige terreinen middels decreten regeren en beslist wanneer nieuwe verkiezingen nodig zijn. Deze concentratie van de macht is een lang gekoesterde wens van de huidige president, Recep Tayyip Erdogan, die van mening is dat slechts onder strakke leiding en zonder overbodige tegenspraak Turkije in staat zal zijn zich te ontwikkelen tot een belangrijke speler op het wereldtoneel.

Tegenstanders van de overgang naar een presidentieel systeem à la Turca benadrukken dat het grootste probleem niet zozeer de uitbreiding van

de bevoegdheden van de president is. Enigszins vergelijkbare stelsels bestaan ook in andere landen, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten. Het verzet wordt vooral gevoed door de totale afwezigheid van *checks and balances* in het nieuwe Turkse systeem. Na 2011 heeft Erdogan er alles aan gedaan om de toch al beperkte onafhankelijkheid van de rechterlijke macht nog verder aan te tasten. De media staan onder bijna totale controle van de president en kunnen hun cruciale rol als kritische volger van de uitvoerende macht niet vervullen. In tegenstelling tot de V.S., een federatie van staten met vergaande bevoegdheden, is Turkije een sterk gecentraliseerd land waar alles in Ankara wordt beslist.

Vaderlandslievend

Onder normale omstandigheden zou de uitkomst van het referendum ongewis zijn. Een deel van de achterban van de regerende AKP, de partij van Erdogan, is niet gecharmeerd van de voorgestelde presidentiële dominantie. Samen met de oppositie zouden deze AKP-afhakkers de president een nederlaag kunnen bezorgen, vergelijkbaar met die van de parlementsverkiezingen in juni 2015, toen dit thema centraal stond in de campagne van de AKP. De partij kwam niet verder dan veertig procent van de stemmen.

Helaas is er van normale omstandigheden nu geen sprake. Sinds de mislukte coup van juli 2016 heeft Erdogan alles in het werk gesteld om critici van diverse pluimage het leven zuur te maken. Meer dan honderdduizend mensen zijn hun baan kwijt geraakt. Meer dan 40.000 zitten gevangen, waaronder bijna alle spraakmakende kritische journalisten en columnisten. De inmiddels aarzelend op gang gekomen Nee-campagne wordt op allerlei manieren tegengewerkt en tot 16 april zal een overweldigende Ja-campagne op alle tv-kanalen de bevolking ervan proberen te overtuigen dat instemmen met de grondwetswijzigingen een

plicht is voor iedere vaderlandslievende Turk.

Onder die omstandigheden ligt een overwinning van Erdogan voor de hand. Dat is niet alleen van belang voor de toekomstige binnenlandse verhoudingen in Turkije. Het vooruitzicht op nog eens een decennium aan ongecontroleerde macht, zal het voor Erdogan mogelijk maken om ook op buitenlands politiek terrein knopen door te hakken. Een daarvan betreft de totaal vastgelopen onderhandelingen met de Europese Unie.

Weerzin

De onderhandelingen tussen Turkije en de EU over volwaardig lidmaatschap startten in 2005. Turkije had toen vijf jaar van ingrijpende hervormingen achter de rug op het gebied van democratie en mensenrechten, die Turkije dichterbij de EU brachten. De verwachting dat die vooruitgang zou leiden tot een snel toetredingsproces werd al snel de bodem in geboord door onenigheid over Cyprus en de toenemende weerzin tegen Turkse toetreding in Duitsland en Frankrijk. Na 2010 kwam het toetredingsproces langzaam tot stilstand. De EU bleef de helft van de onderhandelingen blokkeren en liet er geen misverstand over bestaan dat Turkse toetreding als buitengewoon onwenselijk werd gezien, zeker zo lang Erdogan aan de macht bleef. Turkije voelde zich geschoffeerd en ging op zoek naar economische en politieke alternatieven.

Ondanks alle onderlinge wrijvingen en openlijk beleden weerzin, was tot nu toe geen van beide partijen bereid de stekker uit het proces te trekken. Binnen de EU is daarvoor unanimititeit tussen de lidstaten vereist en die is er simpelweg niet. Behoorlijk wat EU-landen zijn nog steeds voorstander van Turkse toetreding, zij het op langere termijn en slechts na ingrijpende hervormingen. Bovendien is de laatste jaren duidelijk geworden dat de EU Turkije nodig heeft als het gaat om de oplossing van belangrijke strate-

\

Sinds de mislukte coup heeft Erdogan alles in het werk gesteld om critici van diverse pluimage het leven zuur te maken.

Binnen de EU zal het afblazen of op de lange baan schuiven van de toetredingsonderhandelingen in veel hoofdsteden met een zucht van verlichting worden ontvangen.

\

gische vraagstukken: vluchtelingen, migratie, energie, relaties met het Midden-Oosten en de strijd tegen terrorisme.

Patstelling

In Turkije gaan de laatste jaren regelmatig stemmen op om te stoppen met de onderhandelingen met hypocriete Europeanen die, als puntje bij paaltje komt, Turkije toch nooit zullen accepteren als EU-lid. Ook Erdogan heeft regelmatig openlijk met die optie gespeeld. Hij heeft tot dusver daaraan geen vervolg gegeven om twee redenen: alternatieve partners zijn óf volstrekt instabiel (grote delen van het Midden-Oosten) óf onbetrouwbaar (Rusland). Belangrijker nog: de Turkse economie is nu en in de afzienbare toekomst afhankelijk van handel met de EU en Europese investeringen. Breken met de EU zou onvoorspelbare, maar bijna zeker louter negatieve gevolgen hebben voor de Turkse economie. Erdogan's droom om Turkije in 2023, het jaar dat de Turkse republiek honderd jaar bestaat, de top tien van wereldeconomieën binnen te loodsen zou dan zeker in rook opgaan.

Het gevolg is een al jaren durende patstelling. Officieel wordt er nog steeds onderhandeld tussen de EU en Turkije. Maar in de praktijk gebeurt er weinig, zeker sinds Erdogan na 2013 op autoritaire wijze op zoek is naar de alleenheerschappij en zich van Europese protesten tegen persbreidel en schending van de mensenrechten niets aantrekt. Aan die situatie van wederzijds geaccepteerde stilstand zou echter binnenkort wel eens een einde kunnen komen.

Douane Unie

Er wordt al een tijdje gespeculeerd over Turkse plannen om de verhouding met de EU op een andere leest te schoeien. Centraal in dat alternatief zou de Douane Unie staan, de sinds 1996 geldende set van afspraken en regels tussen de EU en Turkije over het vergemak-

kelijken van de handel in industriële producten. Eind vorig jaar is overeengekomen dat die Douane Unie aan modernisering toe is. Dit jaar gaan Turkije en de EU om de tafel zitten om de werking van de Unie uit te breiden met de handel in landbouwproducten en de verlening van diensten. Als dat lukt, zou daarmee een stevig nieuw fundament gelegd zijn onder de economische betrekkingen tussen Turkije en de EU.

Het zou niemand moeten verbazen als Erdogan na winst in het referendum nog dit jaar met het voorstel komt om de toetredingsonderhandelingen op de lange baan te schuiven en te vervangen door een ander anker: de uitgebreide en vernieuwde Douane Unie. De voordelen voor Turkije zijn legio: de economische band met de EU is gegarandeerd maar aan de constante bemoeienis van de EU met de binnenlandse politiek in Turkije komt een einde. Erdogan ergert zich al jaren aan de constante kritiek uit Brussel op zijn beleid maar weet dat dit een logisch uitvloeisel is van de wens van Turkije om toe te treden tot de EU. Als Turkije die ambitie opgeeft of uitstelt, zal ook aan die in Turkse ogen ongewenste inmenging een einde komen.

Erdogan heeft er groot belang bij om snel met die perspectiefwisseling te komen. De omstreken nasleep van de mislukte coup heeft de Turkse economie immers in een diepe crisis gestort. Als gevolg van de politieke instabiliteit en de afbraak van de rechtsstaat zijn buitenlandse investeringen drastisch teruggelopen. De waarde van de Turkse munt is gekelderd en dat is een ramp voor veel Turkse bedrijven die in het verleden leningen zijn aangegaan in dollars of euro's. De revitalisering van de economische banden met de EU zou de Turkse economie een broodnodige impuls kunnen geven.

Populisten

Binnen de EU zal het afblazen of op de lange baan schuiven van de toetredingsonderhandelingen in veel

hoofdsteden met een zucht van verlichting worden ontvangen. Berlijn, Parijs, Wenen en Den Haag zullen Ankara zeker van dienst willen zijn, omdat het Turkse lidmaatschap al jarenlang omstreden is en kolen op het vuur van opdringende populistten. Als de EU dan ook nog de nodige verzekeringen kan krijgen over strategische samenwerking met Turkije op de korte en lange termijn, is dit de soort win-win deal waar veel Europese politici tot nu toe alleen maar van konden dromen.

Een reset op initiatief van de Turken zou ook een ander heikel vraagstuk makkelijker oplosbaar maken: het afschaffen van de visaverplichting voor Turkse burgers die naar de EU willen reizen voor een kort verblijf. Onderdeel van een gemoderniseerde Douane Unie zou een gefaseerde opheffing van die verplichting kunnen zijn: eerst voor zakenlui, later ook voor andere specifieke groepen en uiteindelijk voor alle Turken. Daarmee zou ook de huidige vluchtelingendeal gered zijn. Die wordt nu bedreigd omdat de EU weigert visavrijheid aan alle Turken te verlenen, zolang Turkije niet bereid is zijn antiterrorisme wetgeving aan te passen. Dat laatste is voor Turkije onbespreekbaar op een moment dat het land bij voortduring slachtoffer is van zelfmoordaanslagen door IS of de Koerdische PKK.

Koerswijziging

Een dergelijke reset zou een einde maken aan een dubbelzinnige en uitzichtloze situatie die ook voor Europese voorstanders van Turkse toetreding steeds lastiger te verdedigen is. De focus op Turkse economische belangen en Europese strategische behoeften heeft echter ook een groot nadeel. Als de EU zich voortaan niets meer aantrekt van de ontwikkeling van de democratie in Turkije omdat lidmaatschap niet meer op de agenda staat, van wie kunnen Turkse democraten dan in de toekomst nog wel steun verwachten in hun strijd tegen de autocratische

verwording van hun land? Op die vraag zullen Europese progressieven snel een antwoord moeten vinden, bij voorkeur voordat ze instemmen met een Turks-Europese koerswijziging die onvermijdelijk lijkt.

/

\

Als de EU zich niets meer aantrekt van de democratie in Turkije, van wie kunnen Turkse democraten dan nog steun verwachten in hun strijd tegen de autocratische verwording van hun land?

**vrijheid
van onderwijs
op de Helling**

**Verkiezings-
programma:** GroenLinks
vindt dat 'artikel 23 dient te
worden herzien met als oogmerk
(...) kwalitatief goed onderwijs voor
iedereen (...). Daarbovenop kun-
nen ouders zelf vormen van bij-
zonder onderwijs aanbieden in
de eigentijd en door henzelf
gefinancierd.'

Ruard Ganzevoort:

Vrijheid van onderwijs 3.0

Het laatste partijcongres van GroenLinks nam een voorstel aan om artikel 23 van de grondwet, waarin de vrijheid van onderwijs is geregeld, te herzien. Daarover is een stevig partijdebat nodig, vinden zowel Ruard Ganzevoort, theoloog en Eerste Kamerlid van GroenLinks als Rutger Groot-Wassink, fractievoorzitter van GroenLinks in Amsterdam en initiatiefnemer van het amendement. Beide denken daarbij in verschillende richtingen.

Hef het fundamentele onderscheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs op. Alle scholen, religieus of seculier, moeten voortaan hun visie expliciet maken en hun leerlingen voorbereiden op een plurale wereld.

Met enige regelmaat komt de discussie op of artikel 23 niet moet worden afgeschaft. Weg met al dat bijzonder onderwijs, met name op religieuze gronden. Gewoon iedereen naar de openbare school. Het verkiezingscongres van GroenLinks nam zelfs een amendement aan in die richting met als argument dat de scheiding van kerk en staat scherper mag, dat financiering van onderwijs op religieuze grondslag niet meer van deze tijd is, en dat bijzonder onderwijs segregatie bevordert.

Met dit amendement, dat met een minieme meerderheid werd aangenomen, werd de koers van GroenLinks grondig verlegd. Dat vraagt op zijn minst om een meer diepgaande bezinning op de betekenis en de gevolgen van het voorstel dan op dat moment kon plaatsvinden. Alle reden dus voor een stevig debat binnen de partij

over hoe ons stelsel eigenlijk functioneert, wat er wel en niet goed gaat, welke problemen we nu precies moeten oplossen en op welke wijze in onze verdeelde maar niet langer verzuilde samenleving de vrijheid van onderwijs het best kan worden georganiseerd. Dat debat kan dan ook echt recht doen aan de serieuze problemen die er hier en daar zijn, zonder in religieuze of antireligieuze loopgraven terecht te komen.

Terug naar toen

Het huidige systeem dat openbaar en bijzonder onderwijs naast elkaar laat bestaan, is dit jaar precies honderd jaar oud. Het is een voorzichtig evenwicht dat ontstond na een eeuw strijd. Die strijd is wel interessant voor de huidige discussie. De onderwijswet van 1806 probeerde vooral de kwaliteit en toegankelijkheid van het onderwijs te regelen, onder meer via de bevoegdheid van leerkrachten, schoolinspectie en beschikbare scholen op niet te grote afstand (er was nog geen leerplicht). Ook toen al bestond er openbaar en bijzonder onderwijs, maar dat was niet per definitie hetzelfde. Openbare scholen werden gefinancierd uit een openbare kas, maar dat kon ook een geestelijke of kerkelijke kas zijn! Bijzondere scholen kregen hun

Het is wel erg simplistisch om artikel 23 te zien als een obstakel voor integratie of als een inbreuk op de scheiding van kerk en staat.

\

geld van een diaconie, stichting of geldschiet, of werden betaald uit schoolgelden. Inhoudelijk regelde de wet dat het onderwijs onder meer moest bijdragen aan maatschappelijke en (liberaal)-christelijke deugden. Andere religieuze stromingen (orthodoxen, katholieken) werd het moeilijk gemaakt eigen onderwijs vorm te geven.

Dat riep veel onvrede op en in de grondwet van 1848 en de onderwijswet van 1857 werd het onderwijs vrijgegeven, 'behoudens het toezicht van de overheid en de 'bekwaamheid en zedelijkheid des onderwijzers'. Het openbaar onderwijs krijgt subsidie van de overheid en moet voor alle kinderen toegankelijk zijn. Daarmee wordt het openbaar onderwijs religieus neutraal. Wie onderwijs van eigen kleur wilde, moest dat zelf betalen. Met het aanscherpen van de kwaliteitseisen (en dus verhoging van de kosten), werden de niet-gefinancierde bijzondere scholen extra onder druk gezet.

Decennia van strijd leidden uiteindelijk tot de wetswijziging van 1917 waarbij geregeld werd dat openbaar en bijzonder onderwijs financieel gelijk werden gesteld. Dat was een compromis op het hoogtepunt van de verzuiling. De liberalen, die zich lang verzet hadden tegen bijzonder onderwijs uit vrees voor religieuze verdeeld-

heid, accepteerden de financiering van het bijzonder onderwijs in ruil voor het algemeen kiesrecht, waar de confessionele partijen niet voor waren. Zo ontstond de situatie die we nu kennen, verwoord in artikel 23 van de grondwet.

In het kort staat artikel 23 voor het volgende: de overheid is verantwoordelijk voor het onderwijs en het onderwijs is vrij (ook al in 1848). Het openbaar onderwijs wordt door de overheid geregeld en is gegarandeerd in elke gemeente. De wet regelt kwaliteitseisen voor openbaar en bijzonder onderwijs, maar die eisen houden wel rekening met de eigen richting. Openbaar en bijzonder onderwijs worden op gelijke wijze gefinancierd.

Diffuser

Inmiddels leven we in een post-verzuilde samenleving. Het is maar de vraag of we tot hetzelfde compromis zouden komen als we het vandaag moesten regelen. Wat dat betreft is artikel 23 sterk gekleurd door de situatie toen. De huidige wereld van openbaar en bijzonder onderwijs ziet er heel anders uit.

Ten eerste is in onze tijd de georganiseerde macht van religie sterk afgenomen en hebben we te maken met een veel diffuser pluraliteit. Dat maakt het moei-

lijker om een systeem in stand te houden dat uitgaat van erkende levensbeschouwelijke stromingen. Dat blijkt ook uit het feit dat het bijzonder onderwijs vandaag niet alleen religieuze scholen betreft, maar ook scholen met een specifiek pedagogisch model (zoals Montessorischolen) of scholen die levensbeschouwing koppelen aan een pedagogische visie (bv Vrije Scholen).

In de tweede plaats is de structuur van het openbaar onderwijs veranderd doordat (op veel plaatsen) het bestuur is belegd bij een stichting en de ouders medezeggenschap hebben. Daarmee is het verschil tussen openbaar en bijzonder verder afgenomen. Bovendien zijn veel bijzondere scholen onder grotere besturen komen te vallen waardoor ze niet meer zo dicht bij de ouders staan als je misschien zou willen.

In het openbaar onderwijs bestond altijd de mogelijkheid religieus onderwijs te laten verzorgen door voorgangers of vrijwilligers uit kerkgenootschappen. Dat is veranderd door nieuwe kwaliteitseisen, en veel scholen willen nu zelf het levensbeschouwelijk onderwijs verzorgen of werken hiervoor samen met professionele docenten uit de religieuze genootschappen. De financiering van het levensbeschouwelijk onderwijs op

openbare scholen is dit voorjaar ook wettelijk gewaarborgd – met instemming van GroenLinks.

Omgekeerd hebben veel PC (protestants-christelijke) en RK-scholen in de praktijk een open instelling als het gaat om de levensbeschouwelijke identiteit. Alleen de kleinere stromingen geven exclusiever vorm aan hun identiteit (reformatorisch, evangelisch, joods, islamitisch ...)

Wrevel

Wat betekent dit voor de discussie? In elk geval dat het wel erg simplistisch is om artikel 23 te zien als een obstakel voor integratie of als een inbreuk op de scheiding van kerk en staat. De ergste segregatie heeft weinig te maken met religie, maar veel meer met economische achtergrond en de wijk waarin men woont. Maar er zijn wel degelijk situaties waar bijzondere scholen de vrijheid gebruiken op een manier die vragen en wrevel oproept. Soms gaat het dan over lesinhouden (schepping of evolutie bijvoorbeeld), soms over moreel-pedagogische vraagstukken (zoals rond seksuele diversiteit), soms over de manier waarop leerlingen stof over andere religies krijgen aangereikt, en soms over het beleid ten aanzien van docenten en de acceptatie van leerlingen. Het is niet eenvoudig en ook

niet gewenst om alles glad te strijken en eenvormig te maken, maar het is ook te makkelijk om dat dan maar helemaal aan die scholen over te laten. Als de overheid zich terecht zorgen maakt over lesinhouden, pedagogische vorming of maatschappelijke verantwoordelijkheid, dan moet ze wel kunnen bijsturen.

Stellingen

We zullen dus opnieuw moeten bedenken hoe we het onderwijs vormgeven. Ik geef alvast een voorzet voor de discussie in de vorm van zeven stellingen:

- 1** de vrijheid van ouders om zelf het onderwijs van hun kinderen te kiezen en vorm te geven is een belangrijk liberaal (!) uitgangspunt (ook al is het indertijd door confessionelen verdedigd tegen de liberalen van toen).
- 2** de overheid blijft verantwoordelijk voor een goed pluraal aanbod van onderwijs. Dat betekent op zijn minst dat er altijd iets te kiezen moet zijn. Het betekent niet per se dat ze zelf scholen in stand moet houden.
- 3** Belangrijk is niet alleen dat er verschillende scholen zijn, maar vooral dat alle scholen (openbaar en bijzonder) leerlingen voorbereiden op het samenleven in een levensbeschouwelijk plurale wereld.

4 Je mag van alle scholen verwachten dat ze hun visie op de samenleving en de school expliciteren. Dat is per definitie ook (breed opgevat) levensbeschouwelijk en pedagogisch, maar niet per se aan een stroming gebonden. Hoe duidelijker de school, des te beter kunnen ouders kiezen.

5 De financiering van het onderwijs moet in principe bij de overheid blijven liggen. Anders ontstaat er een andere tweedeling die uitgaat van de financiële mogelijkheden van ouders. Rijke ouders hebben dan meer mogelijkheden dan arme ouders.

6 De overheid zal wel de grenzen en kwaliteit moeten bewaken en ongewenste bijeffecten moeten aanpakken. Dat gaat om een minderheid van de scholen maar is wel belangrijk.

7 De levensbeschouwelijke richting van de school is voor de overheid eigenlijk irrelevant. Zolang een school goed functioneert en draagvlak heeft, financiert de overheid.

Drogredenen

Als we in deze richting verder denken, herijken we de vrijheid van onderwijs op een manier die beter past in onze moderne veelkleurige samenleving. Niet blijven bij de oude zuilen, maar ook niet

\

De ergste segregatie heeft weinig te maken met religie, maar veel meer met economische achtergrond en de wijk waarin men woont.

Rutger Groot Wassink: **Sterft gij oude vormen en gedachten**

de weg op van een totaal geneutraliseerd (alsof dat zou kunnen) staatsonderwijs. Het fundamentele onderscheid in artikel 23 tussen openbaar en bijzonder onderwijs helpt ons in de toekomst niet verder en kan dan ook beter komen te vervallen. Niet om alle scholen te seculariseren maar om alle scholen uit te dagen hun eigen visie expliciet te maken en zo hun rol te spelen bij de vorming van leerlingen. Dan maakt het niet meer uit of we scholen openbaar of bijzonder noemen, maar of scholen zelf met kennis, overtuiging en visie hun rol oppakken. En dan kunnen we ophouden met een non-discussie vol drogredenen en schijnargumenten en ons samen inzetten voor vrijheid van onderwijs 3.0.

/

Gezien de ontkerkelijking is het tijd de scheiding tussen kerk en staat te verscherpen. Een neutrale overheid kan niet toestaan dat scholen onderscheid maken. Religieus onderwijs is prima, maar dan in eigen tijd en uit eigen zak betaald.

Honderd jaar geleden werd in de grondwet vastgelegd dat openbaar én bijzonder (religieus) onderwijs beiden door de overheid zouden worden gefinancierd. Deze – in de wereld – unieke constructie was een hoeksteen van wat de Pacificatie wordt genoemd. Kort gezegd een politieke deal tussen enerzijds confessionelen, die al tijden ijverden voor overheidsfinanciering van religieuze scholen en anderzijds sociaaldemocraten en liberalen, die zich hard maakten voor invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht. Door deze twee zaken aan elkaar te verbinden en bij wet te regelen werd het conflict beslecht en kregen beiden kampen hun zin. Wat met enige overdrijving de ‘schoolstrijd’ was gaan heten was daarmee definitief ten einde.

Handjeklap

De Pacificatie heeft in het zelfbeeld van Nederland lange tijd welhaast mythische proporties gehad.

Het werd gezien als een soort poldermodel *avant la lettre* en het toonbeeld van hoe in ons landje in tijden van grote nood werd samengewerkt in plaats van gepolariseerd. Deze bijzondere status in het Nederlandse zelfbeeld voor een vrij ordinair staaltje handjeklap is niet alleen historische lariekoek, erger is dat het een taboe heeft gelegd op aanpassing van het toen geregelde. Pleiten voor aanpassing van artikel 23 (dat die financiering van het onderwijs regelt) is vragen om politiek gelazer, omdat je daarmee de toern van de christelijke partijen en religieuze groeperingen over je afroept. En die deinzen er niet voor terug je oudtestamentische plagen in het vooruitzicht te stellen; menig politicus heeft dat mogen ervaren. Ook na honderd jaar is de discussie nog altijd zeer emotioneel geladen en staat het te berde brengen van de wenselijkheid van aanpassing voor velen gelijk aan de suggestie dat je aan de vrijheid van onderwijs wilt morrelen. Ik vind dat ook binnen GroenLinks het debat over artikel 23 te lang is lamgelegd uit angst voor een moeilijk debat en politieke schade. De recente opstelling van de Tweede Kamerfractie naar aanleiding van het amendement op het verkiezingsprogramma dat vraagt om herziening van het artikel om de financiële gelijkstelling te doorbreken is tekenend. De

lijn van woordvoering is ontwikkend, ademt angst en werpt mist op over hetgeen door de meerderheid van de leden is aangenomen. De hoogste tijd voor een stevige discussie dus.

Ontkerkelijking

Ik zal er niet om heen draaien: ik vind de financiële gelijkstelling van openbaar en religieus onderwijs een historische vergissing. Het is een relik uit het verleden, in strijd met andere artikelen uit onze grondwet, bevordert segregatie en dient op dit moment geen ander doel dan het in stand houden van machtsposities van de vermoldme zuilbewoners. Wat mij betreft wordt dat vermaledijde artikel 23 dan ook met gezwinde spoed aangepast.

Een belangrijk argument is wat mij betreft dat de gelijke behandeling van religieus en openbaar onderwijs simpelweg niet past bij de tijd waarin we leven. Nederland is een in meerderheid seculier land. De ontzuiling en ontkerkelijking zetten gestaag door, maar ondanks dat gegeven heeft de meerderheid van de lagere scholen nog altijd een religieuze kleur. (zestig procent). De dominante positie van religieus onderwijs staat op gespannen voet met de ontwikkelingen in de samenleving en wordt ontleend aan het feit dat het historisch nu eenmaal zo geregeld is. Dat lijkt me een slecht argument.

Hier vloeit ook een principiële bezwaar uit voort. De scheiding tussen kerk en staat mag wel wat strikter. Juist in een samenleving waarin religie naar de achtergrond verdwijnt. De overheid zou zich verre moeten houden van elke vorm van godsdienstbeleving, juist omdat dat in essentie een individuele aangelegenheid is. Vermenging van iets individueels met ons georganiseerde collectief (de overheid) past dan ook niet.

Discriminatoire

Ik vind het principiële onwenselijk dat de overheid religieuze organisaties ondersteunt en direct of indirect financiert. En ik realiseer me terdege dat dat bijvoorbeeld in het geval van het Leger des Heils, dat ontegenzeggelijk nobel werk verricht, lastig is omdat er geen organisatie is die die leegte zou kunnen vullen. Maar een neutrale overheid die geen onderscheid maakt op religieuze voorkeur zou geen organisaties moeten financieren die kerstening tot doel hebben. Ook op een andere manier staan religieuze scholen op gespannen voet met de grondwet. Artikel 1 luidt immers: *Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is*

niet toegestaan. Vreemd genoeg hebben religieuze scholen nu juist wel het recht dat onderscheid te maken. De vraag is waarom we blijven toestaan dat religieuze scholen leerlingen en docenten mogen weigeren omdat zij volgens de schoolbesturen niet passen bij de grondslag van de desbetreffende school. Vorig najaar heeft het kabinet nog eens aangegeven niets te zien in een acceptatieplicht. Ook GroenLinks heeft vurig voor acceptatieplicht gepleit omdat de huidige situatie volgens de woordvoerder discriminatie tot gevolg heeft. Natuurlijk is het niet zinvol om een rangorde aan te brengen in grondwetsartikelen. Maar evenmin is het gepast een evident discriminatoire verschijnsel af te doen met het argument dat het maar om een paar scholen zou gaan. Artikel 1 is zo fundamenteel voor de rechtsstaat, zo bepalend voor de kern van het GroenLinkse gedachtegoed, dat marchanderen met dat artikel mijns inziens onbestaanbaar zou moeten zijn.

Witte vlucht

Bijkomend nadeel van die mogelijkheid voor religieuze schoolbesturen om selectie aan de poort toe te passen is dat het hen in staat stelt kinderen in een afgeschermd wereld te laten opgroeien onder de vlag van de vrijheid van godsdienst. Want het is wel degelijk zo dat

|
Artikel 1 is zo fundamenteel voor de rechtsstaat en het GroenLinkse gedachtegoed, dat marchanderen met dat artikel onbestaanbaar zou moeten zijn.

bijzonder onderwijs segregatie kan bevorderen. Want of we het nu leuk vinden of niet: witte vlucht bestaat. Ik zie het dagelijks in Amsterdam.

En een religieuze identiteit in combinatie met de mogelijkheid als schoolbestuur te selecteren schept de voorwaarden voor segregatie. En dat is juist in stedelijke gebieden een sterk groeiend probleem. De inzet van de overheid moet er op gericht zijn dat kinderen uitstekend onderwijs krijgen en dat zij elkaar ontmoeten, ondanks hun mogelijk verschillende achtergronden. De mogelijkheid tot selectie blijven bieden past daar niet bij.

Het in standhouden van artikel 23 in de huidige vorm doet in feite niets meer dan het bestendigen van de positie van religieuze schoolbesturen. Ik zie werkelijk niet waarom we in een toenemend seculier land zo graag religieuze zuilen willen blijven faciliteren. Vaak roepen tegenstanders van aanpassing, dat het nu toch goed is en dat ouders het klaarblijkelijk willen. Maar is dat wel zo? Uit onderzoek naar schoolkeuzemotieven van ouders blijkt dat op katholieke scholen maar liefst de helft van de ouders de openbare school als een interessant alternatief te zien. Vrijwel de meeste ouders gaven 'alles in aanmerking genomen' de voorkeur aan 'een openbare school met ontwikkelingsgericht onderwijs

en veel aandacht voor sociaal-emotionele vorming'. Onderzoek uit Amsterdam bevestigt dat beeld.

Samen opgroeien

De conclusie is ontegenzeggelijk dat het niet de ouders zijn die sterk verlangen naar religieus onderwijs. Ouders kiezen in meerderheid niet vanwege, maar ondanks de religieuze identiteit van een school. Waarom de instandhouding van die identiteit dan blijven bevorderen?

Het simpele gegeven dat 'het nu eenmaal zo geregeld is' past niet bij een moderne, verantwoordelijke overheid die alle burgers het beste wil bieden. Er is alle reden om de gelijke behandeling van openbaar en religieus onderwijs ter discussie te stellen. En ja, dat gaat ten koste van zittende macht en bestaande structuren. Maar ik ben er van overtuigd dat het beter is voor kinderen. Omdat zij het verdienen met elkaar naar school te gaan, samen te spelen met elkaar op te groeien. Zonder dat de mogelijkheid bestaat dat de religieuze voorkeur van het schoolbestuur of de ouders dat in de weg zit. Geef dus iedereen het zelfde openbare onderwijs en garandeer kwaliteit. Religieus onderwijs is prima, maar dan in eigen tijd en uit eigen zak betaald. Dat is wel zo rechtvaardig.

/

Meer ruimte voor leerlingen en leraren

Artikel 23 is bepaald niet het enige onderwerp dat aandacht vraagt in het onderwijs: behalve vragen over groeiende ongelijkheid, roepen leerlingen en studenten om meer maatwerk, zuchten docenten onder de hoge werkdruk en zijn er zorgen over de kwaliteit.

Lisa Westerveld, nummer veertien op de kieslijst van GroenLinks voor 15 maart, woordvoerder bij de Algemene Onderwijsbond en voorzitter van de commissie Democratisering & Decentralisering aan de UvA, vindt dat de ministers van onderwijs hun oren teveel naar de bestuurders laten hangen.

Zij stelt het nieuwe kabinet voor om drie grote wijzigingen door te voeren. In de eerste plaats moet de stem van alle betrokkenen (leerlingen en studenten, leraren en ouders) in het onderwijs beter gehoord worden. Ten tweede moet meer worden geïnvesteerd in het onderwijzend personeel en ten derde moet de aandacht worden verlegd naar leerlingen die extra zorg nodig hebben.

Lisa Westerveld licht deze voorstellen toe in haar bijdrage, die te lezen is op www.bureaudehelling.nl.

ONT- HEEMD

‘This way, hurry up, no chatting!’

We worden in het Engels toegesproken door streng kijkende mensen in witte pakken. Ze geven ons een nummer en een deken en drijven ons naar een garage, waar de deuren achter ons dicht gaan. Het is chaotisch: mensen roepen, willen er weer uit en zoeken hun spullen. Maar we worden alweer opgejaagd naar een volgende betonnen loods

zonder daglicht. Zo begint het theaterstuk ‘Ontheemd’ van regisseur Paul Röttger en zijn gezelschap, dat uit professionele acteurs en amateurs bestaat, sommige met, anderen zonder een beperking. Het publiek kijkt niet van een afstand, maar zit er middenin. Ik was erbij en verloor, net als de anderen het overzicht. Naast me zag ik iemand iets stelen,

een ander pakte zijn spullen, een derde hoek barstte iemand in lachen, een vierde zou zijn als je als vluchteling komt? Er zijn heftige momenten, pogingen tot uitbraak. De acteurs spelen een vrouw verkracht. De publiek moet op: moet ik iets doen? Het stuk is me sterk verbonden met

oullen in-en uit. In een
in huilen uit. Zou het
hteling ergens terecht
omenten van repressie,
Achter een deur wordt
de gedachte dringt zich
? Af en toe voelde ik
et de anderen; ik bood

iemand een stuk koek aan, maar ik dacht ook:
die stoel neem ik mee, dan kan ik straks zitten,
en ik lette extra goed op mijn deken. Paul
Röttger wil mensen laten delen in een gevoel
van ontheemd zijn, los van een specifieke situ-
atie: “Het gaat erom dat je soms niet weet wat
je moet doen en waar je naar toe gaat. Dat je
eigenlijk de weg kwijt bent en heel erg kwets-

baar wordt. Het gaat ook over de samenle-
ving waarin we steeds meer van elkaar eisen
dat we alles voor elkaar hebben, succes
hebben en het liefst ook eeuwig jong zijn. We
hebben helemaal geen plaats meer voor de
ontheemde mens.” — Erica Meijers

Zie: www.rcth.nl/theater/ont-heemd/

kanttekeningen bij *voltooid leven*

Oud & der dagen zat

Binnenkort komt het wetsvoorstel 'voltooid leven' in de Tweede Kamer. De discussie erover woedt al enige tijd. Welke ervaringswereld gaat er schuil achter de term 'voltooid leven'? Els van Wijngaarden deed als eerste ter wereld onderzoek en pleit voor behoedzaamheid en terughoudendheid.

Door **Els van Wijngaarden**

'Het is alsof ik door een omgekeerde verrekijker kijk: ik voel steeds meer afstand tot de wereld om me heen. Noem het verwijdering. Ik voel me niet meer thuis. Ik kan niet meer volgen wat er gebeurt. Ik hoor er niet meer bij. Het is mijn leven niet meer. Het is alsof ik losraak van de werkelijkheid en het contact met de wereld om me heen verlies. Ik heb de neiging om me meer en meer terug te trekken. Het voelt als het einde van de curve. Het luchtledige.'

Bovenstaande uitspraak is van een oudere man die zijn leven als voltooid beschouwt. Hoewel, voltooid vindt hij 'een lastig woord', vertelt hij als ik hem interview over zijn ervaringen. Het klinkt een beetje te harmonieus, volgens hem. 'Ik heb een ingewikkeld leven gehad, ik heb er soms van genoten en soms heb ik er de pest ingehad. Inmiddels is mijn tocht ten einde. Eigenlijk is het ontzettend kaal wat er overblijft. Er is niks meer. Het is over.'

Een groeiende groep Nederlanders vindt dat hulp bij zelfdoding voor ouderen die hun leven voltooid vinden, mogelijk moet zijn. Na een zogenoemd 'mooi, rijk gevuld leven' wil je voorkomen dat het in mineur eindigt. Het is een kwestie van de balans opmaken. Als het negatieve de doorslag gaat geven, dan hoeft het niet meer, zo is kortweg de redenering. Als ik ernstig aftakel, *dan...* Als ik volledig afhankelijk ben van de zorg van anderen, *dan...* Als ik mijn privacy kwijtraak, *dan...* Als ik dement word, *dan...* wil ik dood.

Alledaagse werkelijkheid

Wat bedoelen mensen eigenlijk als ze zeggen dat hun leven voltooid is? Hoe komt iemand tot de keuze om zijn leven te beëindigen, zonder dat hij mentaal of lichamelijk ziek is? Naar deze vragen heb ik in de afgelopen vier jaar promotieonderzoek verricht aan de Universiteit voor Humanistiek. Ik

*Voltooid leven klinkt rooskleurig en
monter, maar achter de term gaat
een rauwe tragiek schuil.*

|

wilde weten welke ervaringswereld er schuilgaat achter deze mooie woorden. Ik wilde weten wat het betekent als voltooid leven niet langer over een als-dan-situatie gaat, als het niet langer een voor-nemen in de toekomst betreft, maar als het een alledaagse werkelijkheid is geworden. In dit artikel zal ik eerst kort de resultaten beschrijven. Vervolgens wil ik op basis van de uitkomsten een aantal kritische kanttekeningen plaatsen bij de voorgenomen plannen om hulp bij zelfdoding mogelijk te maken.

Deelnemers aan mijn onderzoek waren 25 Nederlandse wilsbekwame ouderen (met een gemiddelde leeftijd van 82 jaar) zonder terminale ziekte of (gediagnostiseerde) psychische aandoening. De interviews hadden een open, explorerend karakter en onderzochten de ervaring van de ouderen van binnenuit. Nadruk lag daarbij niet op percepties en gedachten, maar op de wijze waarop deelnemers hun ervaringen dagelijks doorleefden. Oftewel: hoe wordt voltooid leven geleefd?

Losraken

Mijn onderzoek laat zien dat de essentie van het fenomeen voltooid leven kan worden omschreven als *een kluwen van onvermogen en onwil om nog langer verbinding te maken met het leven*. Dit proces van losraken (van de wereld, anderen en jezelf) levert permanente spanning en verzet op en het versterkt het verlangen om het leven te beëindigen. Deze ervaring is geëxpliciteerd in vijf thema's die terugkomen in alle verhalen en samen de ervaring van losraken verder invulling geven.

Het eerste thema is een diep gevoel van *existentiële eenzaamheid*; ouderen voelen zich afgescheiden van anderen. Soms zijn er nog wel contacten, maar het lukt ouderen niet meer om echt verbinding te maken. De wereld komt steeds verder van

ze af te staan. Het tweede thema is het gevoel *er niet meer toe te doen*; ouderen hebben het gevoel dat het leven doorgaat, maar dat zij niet meer meedoen. Ze staan aan de zijlijn; uitgerangeerd. Het derde thema dat de ervaring van losraken bepaalt, is *een groeiend onvermogen tot zelfexpressie*; ouderen hebben de ervaring dat zij zich niet meer kunnen uiten op de voor hen kenmerkende wijze, een manier die bij hen paste, waarmee ze uiting gaven aan hun identiteit. Langzamerhand verliezen ze hierdoor ook zichzelf. Het vierde thema is *existentiële en lichamelijke moeheid*: ouderen zijn moe vanwege lichamelijke problemen waarmee de ouderdom gepaard gaat, maar in veel gevallen is er ook sprake van existentiële moeheid en verveling. Ze zijn oud en der dagen zat. Het vijfde thema is *een innerlijke afkeer van en weerstand tegen (gevreemde) afhankelijkheid*. Het betreft een angst om afhankelijk te worden van anderen en de controle uit handen te moeten geven, terwijl je niet zeker weet of jouw belangen straks wel goed behartigd worden. Bij veel ouderen is er ook sprake van een diepe schaamte voor en weersin tegen hun eigen aftakelende lichaam.

Eufemisme

Opvallend is dat ons onderzoek laat zien dat de stervenswens bij voltooid leven een duidelijk sociale kant heeft; de uitingen van eenzaamheid, marginalisatie en gevoelens van onnut en 'tot last zijn' leggen pijnlijk bloot hoe deze ouderen hun plek in onze samenleving ervaren. Voltooid leven blijkt veel meer dan een individuele evaluatie van iemands eigen leven. Het legt ook een maatschappelijk probleem bloot, namelijk dat mensen zich niet langer deel van de samenleving voelen. Voltooid leven blijkt een eufemisme. Het klinkt rooskleurig en monter. Alsof het leven een klus is

die op een gegeven ogenblik geklaard is. In de werkelijkheid gaat achter de term voltooid leven een rauwe tragiek schuil. Voltooid leven blijkt vooral verzet tegen het hier-en-nu. Het leven gaat nog door, maar het levensboek is in feite al gesloten. Er is innerlijk als het ware al een punt gezet achter het levensverhaal.

Is het wenselijk dat hulp bij zelfdoding in geval van voltooid leven legaal wordt? Veel politieke partijen, waaronder GroenLinks, vinden dit inderdaad wenselijk. Op basis van mijn onderzoeksbevindingen pleit ik daarentegen voor grote behoedzaamheid en terughoudendheid, en ik licht mijn standpunt toe met behulp van zeven kanttekeningen.

1 Begrijp eerst beter wat speelt

Voltooid leven is een complexe thematiek met lichamelijke, sociaal-maatschappelijke, psychologische en existentiële dimensies. Maar hoe verhouden de verschillende dimensies zich tot elkaar? Hoe ontwikkelt de stervenswens zich door de tijd heen? En in hoeverre kan de wens beïnvloed worden? Feitelijk beschikken we nog maar over heel weinig kennis over voltooid leven. Sterker nog, mijn studie is wereldwijd het eerste wetenschappelijke onderzoek. Dit roept de vraag op: moeten we de thematiek niet eerst beter begrijpen, alvorens we stervenshulp gaan regelen?

2 Erken het sociaal-maatschappelijke probleem

Voltooid leven is natuurlijk niet alleen een maatschappelijk probleem, maar de sociaal maatschappelijke kant is wel een belangrijke component. Sommigen beweren dat het niet behulpzaam is om te wijzen op maatschappelijke, sociale en culturele problemen achter de doodswens, omdat er dan “een onwenselijke wie-zorgt-het-beste-

voor-onze-ouderen-strijd” losbarst waar ouderen niets aan hebben (Compas & Van der Ham, *Trouw*, 3.12.2016). Maar ik denk dat deze discussie wel degelijk gevoerd moet worden. Uit mijn onderzoek komt naar voren dat de stervenswens niet louter individueel is bepaald. Hij ontstaat niet in een vacuüm, maar wordt versterkt door de omstandigheden. Helaas maakt angst voor slechte zorg daar ook deel van uit. Hoe ongemakkelijk deze associatie misschien ook is, hij zal wel benoemd en geadresseerd moeten worden, in plaats van de stervenswens en de sociaal-maatschappelijke component als twee losstaande zaken te benaderen.

3 Zie de vraag achter de vraag

In mijn onderzoek was het evident dat de vraag naar het einde ook heel vaak een vraag naar zin was. Belangrijke vragen zijn: wat is de zin van een hoge ouderdom? Waarvoor komt iemand 's ochtends nog zijn bed uit? Hoe doe je dat: goed ouder worden? Is er zoiets als hoogbejaarde levenskunst? Hierop zijn geen simpele antwoorden, maar het samen zoeken naar antwoorden loont. Natuurlijk, de koek kan ook echt op zijn, maar... als mensen worstelen met gecompliceerde rouw, met gevoelens van onwaardigheid en zinloosheid, zouden we daar niet in de eerste plaats bij stil moeten staan? Wordt door de specifieke focus op hulp bij zelfdoding de werkelijke problematiek van het heel oud worden (en het soms moeizaam zoeken naar zin) niet versluierd?

4 Versterk geen negatieve stereotypen over ouderdom

Ouderen in mijn onderzoek gebruikten bijzonder negatieve termen als zij spraken over de ouderdom, of zichzelf als oudere. Variërend

\

De stervenswens ontstaat niet in een vacuüm, maar wordt versterkt door de omstandigheden.

Veel ouderen vertelden over het gevoel te veel te zijn, er niet meer toe te doen, zich buitengesloten te voelen, een kostenpost te zijn.

|

van metaforen van ouderdom als gevecht, slachtofferschap, gevangenschap, leegte tot kindsheid, ontmenselijking, last en versletenheid. Deze negatieve beelden waren vaak deel van hun identiteit geworden; ze keken door deze bril naar zichzelf. Dat wordt in de psychologie *stereotype embodiment* genoemd. Ik deel de zorg van de Commissie Schnabel volledig dat de kans groot is dat de negatieve ideeën over ouderdom alleen maar versterkt worden als we maatschappelijk bevestigen dat lijden aan de ouderdom (terwijl je relatief gezond bent) voldoende reden is om eruit te stappen, en we deze mogelijkheid ook institutionaliseren.

5 Versterk de externe druk niet

Ik denk dat het min of meer onmogelijk is om uit te sluiten dat de wens bij voltooid leven is ontstaan zonder externe druk door naasten om omstandigheden. Veel ouderen die deelnamen aan het onderzoek vertelden over het gevoel te veel te zijn, er niet meer toe te doen, zich buitengesloten te voelen, een kostenpost te zijn. De (vermeende afkeuring in de) ogen van de ander en de ogen van de samenleving speelden in hun verhalen een grote rol. Dat betekent dat de wijze waarop wij met elkaar denken en spreken over ouderdom, afhankelijkheid en kwetsbaarheid wel degelijk van invloed lijkt te zijn op het ontwikkelen van de stervenswens. Oftewel; het is goed denkbaar dat druk van buitenaf de stervenswens versterkt.

6 Erken de ambivalentie van de stervenswens

Mijn onderzoek heeft onmiskenbaar aangetoond dat het buitengewoon gecompliceerd – zo niet onmogelijk – is om vast te stellen of de stervenswens bij voltooid leven werkelijk consistent is. Bepalen of je leven ‘klaar’ is, is namelijk geen kwestie van

‘een keuze maken na ampel besluit’. Het blijkt veeleer een gecompliceerd proces van enerzijds misschien vastberaden dood willen en tegelijk (nog) niet dood willen. Van urgentie en uitstel. Van klaar zijn, en toch nog hopen op verbetering. Er ligt een kluwen van veelal ambivalente be- weegredenen aan ten grondslag. Ieder mens heeft een meerstemmig zelf en leeft met tegenstrijdige gedachten die gelijktijdig waar kunnen zijn. Voor ouderen zelf, maar ook voor hun omgeving is het van belang om die ambivalenties te herkennen en te dulden dat die tegenstrijdige verlangens nu eenmaal naast elkaar bestaan. Met een focus op een eenduidig, helder en ondubbelzinnig oordeel dreigt deze notie – ongewenst – op de achtergrond te raken. Zou de zogenoemde levenseindecounselor geen specifieke aandacht moeten hebben voor die evidente ambivalenties? Zou dat dan niet vragen om een ander traject *zonder* specifieke gerichtheid?

7 Bezie de keuze in termen van relatie en proces

In het huidige voorstel wordt de keuze voor een zelfgekozen levenseinde toch vooral gepresenteerd als een individuele keuze. “Als ik tot de conclusie kom dat ik eruit wil stappen, dan is dat mijn keuze.” In de voorgestelde zorgvuldigheidseisen wordt dan ook vooral – of misschien zelfs wel uitsluitend – aandacht besteed aan het toetsen van de individuele keuze. Echter, een dergelijke ultieme keuze zou mijns inziens veeleer begrepen moeten worden in termen van relatie, proces en context. Dat zou om een andere begeleider én andere zorgvuldigheidseisen vragen. De keuze voor een zelfgekozen dood is namelijk geen puur individuele keuze. Sterker nog, deze keuze kan grote impact hebben op de omgeving. Het gaat er dan niet om dat die omgeving ‘de zeggenschap’ krijgt over het levenseinde, maar het gaat dan wel

|

Als mensen thuis zitten te verpieteren, is het dan humaan om een ‘uitweg’ te bieden als samenleving?

over afstemmen, elkaar meenemen, leren begrijpen wat er voor de ander op het spel staat. Zodat de nabestaanden het daarna mogelijk ook beter kunnen verwerken. Maar ook zodat degene die deze ultieme keuze maakt er niet alleen voor staat. Uiteindelijk is het heel fijn om te horen dat een betekenisvolle naaste ‘ervan schrikt’ en tijd nodig heeft. Dat betekent dat je gemist gaat worden. Dat betekent dat mensen zich nog met je verbonden voelen. Dat is niet paternalistisch of bevoogdend, dat is humaan betrokken.

Knoop in je maag

Diverse keren hebben kinderen van deelnemers aan mijn onderzoek contact met mij opgenomen nadat hun ouder ‘uit het leven was gestapt’. Eén vrouw vertelde mij in een telefoongesprek: “Zelfbeschikking is voor mij wezenlijk. En ik ben ook altijd al voor zo’n zelfgekozen einde geweest. Maar dat was altijd theoretisch. Nu mijn moeder hiervoor heeft gekozen, zit ik er enorm mee. Was het niet te vroeg? Hadden wij niets kunnen doen? Betekenden wij dan niet genoeg voor haar? En mijn kinderen dan? Kennelijk vond ze het niet bevredigend genoeg om oma te zijn...”

Deze dochter was niet de enige die zo reageerde. Er is een verschil tussen ergens iets van vinden (van mening zijn dat dit of dat zou moeten kunnen) en het zelf meemaken (ervaren dat het veel complexer ligt en met een knoop in je maag achter blijven). Ik denk dat we hier niet te licht over moeten denken. Het is geen louter individuele aangelegenheid.

Ongemakkelijk gevoel

Ik wil mijn betoog eindigen met een verhaal uit mijn onderzoek dat symbool staat voor het ongemakkelijke gevoel dat mij met enige regelmaat

bekroop: Een vrouw, fysiek nog behoorlijk gezond, was bezig haar eigen levenseinde te organiseren. Zij heeft in overleg met haar huisarts en haar broer geregeld dat zij in een hospice kon versterven onder goede begeleiding. Ja, ze wilde dood, en nee, ze wilde op zich niet dood, maar *dít* leven was onleefbaar – en veel te stil – geworden. Haar stervenswens kreeg op een gegeven moment de overhand.

Na haar overlijden sprak ik uitvoerig met haar broer. Die vertelde mij dat het einde behoorlijk aangrijpend was geweest. Eenmaal in het hospice deed zich namelijk een onverwachte wending voor. Zijn zus bleek het daar uiteindelijk zo naar haar zin te hebben door de aandacht en de tijd die er voor haar was, dat ze eigenlijk niet meer dood wilde. Hoewel de zorgverleners in het hospice het heftig vonden, moesten ze haar de keuze voorleggen: “Als je niet meer dood wil, moet je wel weer naar huis, want hier kun je niet blijven, dan hou je een bed bezet.” Terug naar haar appartementje wilde ze niet. Dus heeft ze uiteindelijk toch voor het versterven-traject gekozen en is ze rustig en met goede begeleiding overleden.

Toch kun je de vraag stellen: Had dit niet anders gekund en gemoeten? Als mensen thuis zitten te verpieteren, is het dan humaan om een ‘uitweg’ te bieden als samenleving, of behoren we (maar wie zijn ze ‘we’ in dit geval?) dan vooral te zorgen dat het leven minder ellendig is? Waar ligt de inspanningsverplichting? Die kwestie ligt nu voor.

/

Els Van Wijngaarden schreef over haar onderzoek het boek: *Voltooid leven, over leven en willen sterven*, Atlas Contact, 2016.

- Op 5 april organiseert de Linker Wang een expertmeeting over *Voltooid Leven* met Els van Wijngaarden, Linda Voortman en Bouchaib Saadane. Zie www.linkerwang.nl

Van proletariaat naar *precariaat*

Het sociale zekerheidsstel staat onder druk.

Valt het alleen te redden door grenzen te

sluiten of twee soorten burgers te creëren?

Een boekbespreking over twee andere opties:

Isabel Lorey stelt haar hoop in alternatieve

gemeenschappen, terwijl een bundel onder

redactie van Peter van Lieshout voorstellen

doet voor institutionele verbeteringen.

Door **Pieter Pekelharing**

Laat ik mezelf als voorbeeld nemen. Ik ben achtenzes-tig jaar oud. Twee van mijn broers hebben kanker. Een is inmiddels overleden. Bij mijn andere broer hebben ze de tumor al jaren weten te bedwingen. Een goede vriendin van me heeft borstkanker. Mijn neefje is jaren geleden aan aids overleden. Hij stierf toen de epidemie op zijn hoogst was. Een vriend van me kreeg de ziekte pas later, toen er een medicijn voor was. Hij kan er nu goed mee leven. Niet zo lang geleden hoorde ik dat twee van mijn vrienden na een jarenlange relatie uit elkaar gaan. Hij was verliefd geworden op een ander.

Dosis mazzel

Waarom vertel ik dit? Omdat mijn vrienden en ook de vrienden van mijn vrienden waarschijnlijk dezelfde verhalen kunnen vertellen. Nederland is een van de welvarendste landen ter wereld. Mensen leven er langer, gezonder en veiliger. Dat doet echter niets af aan het feit dat ons leven broos en kwetsbaar blijft. Zelfs in een ideale rechtvaardige samenleving met goede zorg blijven mensen kwetsbaar voor de slagen van het lot.

De schrijver Cioran had daar een mooie formulering voor: "Mensen gaan al sinds mensenheugenis dood en toch heeft de dood niets van zijn frisheid verloren". Vul voor dat woordje 'dood' 'ziekte' of 'gebroken relaties' in en de zin blijft even waar. Ook in welvarende samenlevingen bestaat geluk nog steeds uit een flinke dosis mazzel.

In haar boek, *Het regeren van precairen*, maakt Lorey een onderscheid tussen wat zij het 'precair zijn' noemt en 'precariteit' (ik spreek liever van 'precariaat'). Mijn leven is 'precair', maar ik maak geen deel uit van het 'precariaat'. 'Precair zijn' zegt iets over onze *condition humaine* en is van alle tijden, het precariaat, daarentegen, markeert een type samenleving.

Werk gaat voor

De negentiende eeuw is de eeuw van het proletariaat,

de eenentwintigste die van het precariaat. Beide zijn begrippen die mensen gebruiken om samenlevingen in te delen op grond van het soort arbeid dat men levert. Het zijn ordeningscategorieën.

Een hogere ordeningscategorie is die van het kapitalisme: we leven in markteconomieën waarin op winst gerichte bedrijven op de markt (en vaak ver daarbuiten) de dienst uitmaken. De overgang van proletariaat naar precariaat markeert het feit dat het kapitalisme de laatste decennia ingrijpend van karakter is veranderd: technologisch door de opkomst van ICT, digitalisering en de komst van de robots; economisch door de overgang van maakindustrie naar diensteneconomie en door globalisering; sociaal omdat de verhouding tussen werknemer en werkgever sterk veranderd is en werk en leven nauwelijks nog van elkaar te onderscheiden vallen; juridisch doordat steeds meer arbeidscontracten tijdelijk zijn geworden: vast werk wordt in snel tempo flexwerk; psychologisch, tenslotte, omdat de taal van het *New Public Management*, het managementjargon, diep in ons bewustzijn lijkt te zijn doorgedrongen: dat jargon bepaalt grofweg wie we zijn, hoe we denken, wat prioriteit heeft.

Zo maken populaire films als *Lalaland* of *Toni Erdman* duidelijk dat werk altijd voorgaat, ook als dat het einde van je relatie met je partner of een breuk met je ouders betekent.

Masochistisch

In haar boek over het 'regeren van precairen' stelt Lorey twee vragen. Hoe zijn mensen zo geworden? En waar komt die bijna masochistische houding ten opzichte van het werk vandaan? We geven steeds meer om ons werk, maar ons werk geeft steeds minder om ons. Banen zijn schaars en werk is onzeker geworden. De arbeidslonen lopen al jaren achter op de stijging van de productiviteit. Inkomen uit arbeid – dat geldt in toenemende mate ook voor hoog opgeleide arbeid – is

tegenwoordig een schijntje van het inkomen dat kapitaalbezitters op hun kapitaal verdienen.

In het werk van Lorey neemt de filosoof Foucault een belangrijke plaats in. Foucault was een meester in het beschrijven van de schaduwkanten van de idealen die mensen koesteren. Neem het verlangen naar veiligheid of vrijheid, of de eis dat mensen op hun werk liefst creatief en vernieuwend moeten zijn. Daar lijkt niets mis mee, totdat je merkt wat voor offers dit vergt. Idealen zijn aantrekkelijk, maar mensen kunnen ook op strenge en hardvochtige wijze door hun idealen geregeerd worden. Vrijheid kan tegenwoordig maar al te makkelijk omslaan in stress, depressie of burnout.

Hiermee komen we toe aan een derde onderscheid – naast het onderscheid tussen precair en precariaat – dat Lorey in haar boek maakt: de effecten van preciaire arbeidsverhoudingen op de hele samenleving, dus tot ver buiten het arbeidsbestel. Vandaar de titel van haar boek: 'het regeren van precairen'.

Conclusie: zelfs als mensen geen deel uitmaken van het precariaat kunnen ze de gevolgen ervan aan den lijve ondervinden. Ook buiten de sfeer van de arbeid kan precarisering een uitsluitende of onderschikkende werking hebben.

Aan de hand van deze driedeling onderzoekt en evalueert Lorey vervolgens de instituties die in het laat-kapitalisme zijn ontworpen om de preciaire kanten van het bestaan dragelijker, veiliger en minder riskant te maken. Ze doet dat mede vanuit genderperspectief. Voor vrouwen pakte het verhaal over de opkomst van het nieuwe arbeidsbestel heel anders uit dan voor mannen. Vrouwen gingen massaal de arbeidsmarkt op. Dat was deels omdat het moest – de man als kostwinner verdiende niet genoeg – en deels omdat het aantrekkelijk was – vrouwen kwamen eindelijk achter het aanrecht vandaan.

↓

*We geven steeds meer om
ons werk, maar ons werk
geeft steeds minder om ons.*

Niet bang zijn

Foucault indachtig wijst Lorey er op dat de apostelen van het nieuwe werken vrijheid en autonomie voor iedereen beloven. 'Rij wanneer je wilt, verdien wat je nodig hebt', aldus de reclame van Uber op haar website. Dat klinkt mooi, maar wat de apostelen van het nieuwe werken er niet bij vertellen is hoe moeilijk het is nog aan werk te komen, hoe relatief laag de lonen zijn, of hoeveel problemen een ZZP'er moet overwinnen om zich tegen ziekte of ongeval te verzekeren. Wat ze er, tot slot, ook niet bij vertellen is hoe zwaar het valt tegenwoordig een heldere grens tussen werk en vrije tijd te trekken.

Lorey wijst herhaaldelijk op het gevaar dat vanwege de groeiende onzekerheid groepen – vrouwen, migranten, homo's, de islam of 'het establishment' – tot zondebok kunnen worden gemaakt. De 'gevaarlijke ander' krijgt van alles de schuld. De kunst, zegt ze, is te 'leren niet bang te zijn'. In troebel water is het voor populistten immers goed vissen.

Lorey richt haar hoop op de opkomst van 'nieuwe gemeenschappen'. Haar voorbeeld zijn gemeenschappen die o.a. in Spanje en Italië zijn ontstaan, meestal in reactie op de financiële crisis van 2008. Buiten de (failiëte) staat, de oude representatieve democratie en de markt om kwamen spontaan vormen van solidariteit, zorg en steun op, waar we volgens Lorey veel van kunnen leren, al was het alleen maar om te beseffen dat er vormen van bijstand mogelijk zijn die anderen niet rigoreus uitsluiten of onderschikken.

Flexwerkproof

Het is duidelijk dat Lorey weinig fiducia in de staat en de markt heeft. Ze sluit dan ook nauwelijks aan bij discussies over hoe je bestaande instituties zou kunnen hervormen en meer *flexproof* zou kunnen maken.

Dat is nu precies wat in de bundel *Sociale (on)zekerheid* gebeurt. Daar wordt tot in de finesses beschreven

hoe men de instituties van de verzorgingsstaat *flexproof* zou kunnen maken.

Hoe weinig de bestaande verzorgingsstaat op de nieuwe verhoudingen past, zie je vooral terug in discussies over migratie. Wie de verworvenheden van de verzorgingsstaat wil behouden lijkt op dit moment uit één van twee opties te moeten kiezen: ofwel (1) een muur op de grens bouwen en migranten mondjesmaat binnenlaten, ofwel (2) een muur om de verzorgingsstaat heen bouwen en binnen een land een verschil tussen eerste- en tweederangsburgers of eerste en tweederangs-Nederlanders te maken.

In de bundel *Sociale (on)zekerheid* laten de auteurs zien dat er een derde optie is, namelijk stukje bij beetje de instituties ombouwen en nieuwe sociale risico's accommoderen. Anders gezegd: de zorg, het arbeidsbestel en pensioenen migratie- en flexwerkproof maken.

Ook in deze bundel is de zorg over de zich verbredende *fear of falling* groot. Maar de oplossingsrichting die de auteurs in de bundel voorstaan is totaal anders.

Nooduitgang

Wie, samenvattend, in de mogelijkheid van het vormen van alternatieve gemeenschappen gelooft, moet het boek van Lorey lezen; wie vertrouwen stelt in de geleidelijke reorganisatie van bestaande instituties en nieuwe publiek-private vormen van samenwerking, moet de bundel van Peter van Lieshout lezen.

Ofschoon verschillend van stijl en inhoud geven beide werken tezamen een goed beeld van de mate waarin het sociale zekerheidsstel onder laat-kapitalistische verhoudingen onder druk staat. Lorey heeft min of meer de hoop op behoud van het stelsel opgegeven en zoekt naar de nooduitgang, de auteurs in de bundel laten zien wat er institutioneel allemaal nog te verbeteren valt.

/

Bronnen

Sociale (On)zekerheid, Peter van Lieshout,
(red.), Amsterdam University Press 2016.

*Het regeren van precären. De staat van
onzekerheid*, Isabel Lorey, Octavo
Publikaties 2016.

& verder

Robert Putnam,
Our Kids. The American Dream in Crisis,
Simon & Schuster, New York 2015

Hét onderwijs-*issue* is natuurlijk niet Artikel 23, maar de kansongelijkheid die in Nederland door het onderwijs niet wordt opgeheven, maar juist versterkt. Wie wil begrijpen hoe dat zo gekomen is kan het best te rade bij *Our Kids*. *The American Dream in Crisis* (2016) van de bekende socioloog Robert Putnam. Hoewel de Amerikaanse werkelijkheid natuurlijk anders, en ook veel rauwer is dan de Nederlandse, zijn de processen die ervoor zorgen dat onderwijs géén 'kansenmotor' meer is, dezelfde. En ja, ook in Nederland zouden we ons best wat meer af mogen vragen of onderwijs inderdaad een consumptiegoed is, zoals de dominante marktfilosofie het wil, of een dienst van allen aan allen, waar (weer) beleid op en mee mogelijk is... En ja, dat hangt dan toch weer samen met artikel 23.

\ Alderik Visser

Ken Loach,
I, Daniel Blake, 2016

Bij de films van Ken Loach weet je hoe het met de idealistische hoofdpersoon af zal lopen: die wordt gemangeld in een cynisch systeem. En dat is dus precies wat de zieke bouwvakker Daniel Blake overkomt. Desondanks zat ik op het eind van 'I, Daniel Blake' niet alleen met tranen in de ogen (dat overkomt me nog wel vaker). Net als de hele zaal zat ik te snorren.

Overmand door schaamte. Want ik weet: dit kan ook in Nederland gebeuren. 'Mensen gaan voor regels' was het motto van de rode dominee Ab Harrewijn. Een leus die boven de ingang van alle UWV-gebouwen gehouwen zou moeten worden.

\ Rens van Tilburg

Theo Witvliet,
Kwaliteit van leven,
Uitgeverij Skandalon 2017
Jan Werner Muller,
Wat is populisme?
Nieuw Amsterdam 2017

Deze twee boeken zijn elkaars spiegelbeeld. Politicoloog Muller beschrijft de wereld van de 'dikke ikken'. Hij laat zien dat populistten een deel van de bevolking tot 'het volk' bestempelen en dus per definitie antipluralisten zijn. Als ze aan de macht komen, voeren ze hun antidemocratische agenda ook daadwerkelijk uit. Theoloog Witvliet, geraakt door deze werkelijkheid, gaat in gesprek met de joodse humanist Martin Buber (1878-1965). Voor Buber is een mens vóór alles een relationeel wezen: zonder de ander kan hij nooit tot zichzelf komen. In een wereld van conflict en polarisatie – 'Buber maakte twee wereldoorlogen mee – bleef hij de kunst beoefenen van de werkelijke ontmoeting. Dat geeft ook vandaag vertrouwen. Zie ook: www.humanismevanbuber.nl

\ Erica Meijers

Willen wij een basisinkomen?

Bij verregaande automatisering is het wenselijk en noodzakelijk om het individu van de (onderschikkende) arbeidsrol te bevrijden. Maar mensen hebben meer afhankelijkheidsrelaties dan het inkomen alleen. Een individu is geen bankrekening, maar een sociaal, digitaal en ecologisch wezen. Een wezen dat leeft in, en dankzij, een uitdijend web van burgerlijke, sociale en commerciële relaties. In een samenleving waar het priemaat niet bij burger maar bij de markt berust, wordt een basisinkomen afgestemd op de vereisten van het kapitaal in plaats van die van de mens. Dan is een basisinkomen geen instrument om de sociaalecologische samenleving te organiseren, maar om de surpluswinst veilig te stellen. Eerst maar de revolutie.

\ Socrates Schouten

De zachte krac van Mohamed

Een strijder voor rechtvaardigheid: zo typeren de auteurs van een onlangs verschenen bundel Mohamed Rabbae. Deze intellectueel, activist en voormalig leider van GroenLinks werd in december 2014 getroffen door een zware hersenbloeding. Sindsdien kan hij niet meer lopen, lezen, schrijven en herinneren. Een portret.

Door **Ewoud Butter**

"Mohamed Rabbae heeft ongehooflijk veel invloed op mij gehad aan het begin van mijn politieke bewustwording", vertelt Tofik Dibi, oud Tweede Kamerlid voor GroenLinks. "Zijn humor en vlijmscherpe tong vond ik een zalige combinatie. Ik maakte aantekeningen in mijn hoofd, terwijl hij sprak. Ik dacht altijd: zo wil ik ook zijn. Geëngageerd, maar wel vrolijk. Activisme, maar ook lol hebben. De manier waarop hij zich onvermoeibaar heeft ingezet tegen racisme verdient een veel grotere waardering. Het doet mij pijn dat hij niet

Foto: Roel Wijnants

hten Rabbae

de *credits* krijgt die hij verdient.” Om die reden schreef Dibi in het dankwoord van zijn veelbesproken debuutroman *Djinn* een eerbetoon: “Mohammed Rabbae, Si Mohammed!, je bent mijn held. Ik ben je eeuwig dankbaar.”

De strijd tegen onrecht is een rode draad in het leven van Rabbae, die op 8 maart 1941 werd geboren in de buurt van Casablanca. Hij streed tegen het Marokkaanse regime, discriminatie en racisme in Nederland en voor gelijke rechten van migranten. Voor jongeren met een migratieachtergrond was hij een belangrijk voorbeeld. De laatste tien jaar agendeerde hij de toenemende haat tegen moslims.

Brandweerman

Als kind al liep Rabbae mee in demonstraties tegen de Franse bezetters in Marokko. Zijn familie deed mee aan de politieke strijd voor onafhankelijkheid, die in 1956 werd uitgeroepen. Met de deuren en ramen gesloten werd in het geniep geluisterd naar een programma van Radio Cairo. Toen Mohamed in Rabat rechten en filosofie ging studeren, werd hij lid van de linkse Union Nationale des Étudiants Marocains (UNEM), die het bewind van Koning Hassan II kritiseerde. Om de militaire dienstplicht te ontlopen, die werd ingevoerd om de protesterende studenten te neutraliseren, vertrok Rabbae in 1966 uit Marokko.

Hij kwam terecht in Nederland, waar hij als brandweerman op de scheepswerf van de NDSM werkte, in een conservenfabriek aan de lopende band stond en koffers verkocht bij de V&D. In 1967 ging hij

economie studeren aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn politieke activiteiten zette hij voort: na het uitbreken van de juli-oorlog in het Midden-Oosten zamelde hij onder Marokkanen in Amsterdam geld in voor de Palestijnen. Hij kreeg al snel te maken met de lange arm van Koning Hassan. Tijdens een manifestatie in het Vondelpark werd hij aangesproken door medewerkers van de Marokkaanse ambassade die hem publiekelijk terecht wezen en de aanwezigen tegen hem opzetten. Na dit incident nam Mohammed zich voor om ook in Nederland het Marokkaanse regime te blijven bestrijden.

Tact

Dat deed hij ondermeer in zijn functie als directeur van de Stichting Buitenlanders West-Brabant in Breda, waar hij na zijn afstuderen in 1974 aan de slag ging. Enkele jaren later zou Rabbae bekendheid verwerven als de directeur van de koepel waartoe deze welzijnsorganisatie behoorde, het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), waar hij tot 1993 werkte. Rabbae zette zich in deze periode in voor de rechten van migranten, zoals voor de zogenaamde 182 kerk-Marokkanen die vanuit de Amsterdamse Mozes en Aaronkerk actie voerden om in Nederland te mogen blijven. Het NCB had tot taak de overheid te adviseren, maar het was niet de bedoeling dat het de spreekbuis van migrantenorganisaties was. Rabbae moest balanceren op een dun koord: de overheid verwachtte dat hij de belangen van migranten behartigde, zonder dat hij namens hen sprak.

Soms ging het mis en ontstonden er conflicten met migrantenorganisaties, maar meestal wist Rabbae de situatie te redden met tact, gevoel voor humor en resultaten.

Lange arm

Begin jaren negentig kwam Rabbae heftig in botsing met de Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties in Nederland (UMMON), die hij er in een boek van beschuldigde als de lange arm van Koning Hassan op te treden. De UMMON was destijds samen met het seculiere Komitee Marokkaanse Arbeiders (KMAN) in Amsterdam de Stedelijke Marokkaanse Raad (SMR) gaan vormen met Abdou Menebhi (KMAN) als voorzitter. Dit Amsterdamse samenwerkingsverband werd in Den Haag als voorbeeldig gezien, maar de rol van de UMMON was een doorn in het oog van Rabbae. Hij beschuldigde de moskeeorganisatie van spionage en intimidatie. Volgens hem deden zij wat de in 1973 door het Marokkaanse regime opgerichte *Amicales* voorheen deden: de Marokkaanse migranten in Nederland controleren. Samen met de KMAN had Rabbae deze *Amicales* fel bestreden. Er volgde een tumultueuze tijd met heftige discussies in de Marokkaanse gemeenschap, felle beschuldigingen over en weer, soms zelfs vechtpartijen tussen moskeebezoekers, open brieven in de krant en rechtszaken. Rabbae kreeg hartstochtelijke steun, maar ook het verwijt de islam en islamitische organisaties in diskrediet te brengen. Dat laatste moet de gelovige Rabbae diep geraakt hebben.

In 1993 concludeerde de Bin-

nenlandse Veiligheidsdienst (BVD) in haar jaarverslag dat de aantijgingen tegen de UMMON niet konden worden bewezen. Jaren later kwam het weer goed tussen Rabbae en de UMMON: Rabbae bezocht UMMON-bijeenkomsten en was in 2012 met Mohamed Echarrouiti (UMMON) één van de gangmakers van het Veiligheidspact tegen Discriminatie, een samenwerkingsverband van islamitische, joodse, christelijke en LHTB-organisaties.

Duivelsverzen

Rabbae's verzet tegen de inmeniging van Marokko in Nederland en zijn strijd voor migrantenrechten viel goed bij de nieuwe partij GroenLinks. In 1993 vormden Ina Brouwer en Mohammed Rabbae een lijsttrekkersduo en versloegen nipt het duo Paul Rosenmöller en Leoni Sipkes.

Het eerste interview dat Rabbae als kandidaat-lijsttrekker aan het *NRC* gaf, zorgde direct voor commotie. Naar aanleiding van de roman *De Duivelsverzen* had de Iraanse ayatolla Khomeini in 1989 een fatwa uitgesproken over Salman Rushdie, wat gelijk stond aan een doodsvonnis. Rabbae zei hierover: "Het proberen te laten verbieden van zo'n boek is een democratische weg, een betere weg om je eigen godsdienst te verdedigen dan het volgen van Khomeini en andere duistere krachten."

Deze uitspraak leidde tot veel vragen en kritiek in de media en van de GroenLinks achterban. Rabbae nuanceerde daarop zijn standpunt meerdere malen. Op het GroenLinks-congres verklaarde hij: "De vrijheid van meningsuiting is

een hoofdpijler van de democratie en het verbieden van boeken of publicaties is onjuist." Hij ontving daarop een ovationeel applaus, maar het beeld van een conservatieve man bleef aan hem hangen. Ten onrechte, laat Naima Azough mij weten. "Hij is allesbehalve conservatief. Mohamed is en was een van de meest progressieve en gemencipeerde mannen die ik ken." Ook in het boek benadrukt Thom de Graaf dat de rode draad van zijn vriendschap met Rabbae misschien wel vrijzinnigheid was.

Uitgeruild

Het duo Rabbae en Brouwer steeg in de opiniepeilingen, maar verloor uiteindelijk een zetel bij de verkiezingen. Daarop besloot Ina Brouwer op te stappen en nam Paul Rosenmöller in zijn eentje het partijleiderschap over. Rabbae bleef en was lange tijd een gewaardeerd Kamerlid. Hij was woordvoerder onderwijs, justitie, financiën en economische zaken en lid van de parlementaire enquêtecommissie opsporingsmethoden onder leiding van Van Traa, maar kwam in 2002 tot zijn teleurstelling niet meer voor op de kandidatenlijst van GroenLinks voor de Tweede Kamerverkiezingen. Voor Naima Azough, die in dat jaar voor het eerst wel op de lijst stond, was de afwezigheid van Rabbae een reden om te overwegen zich terug te trekken. Ze vertelt me: "Het was een schok voor mij en veel anderen. Ik overwoog mij terug te trekken. Ik kreeg het gevoel dat de ene 'Marokkaan' voor de ander werd uitgeruild en had geen behoefte daar een rol in te spelen. Ik

heb hem toen een lange brief geschreven en hem gesproken en zijn zachtmoedige reactie was 'op en top' Mohamed. Hij vond het grote onzin, ik droeg wat hem betrof vanzelfsprekend geen verantwoordelijkheid voor de keuzes van anderen en hij wenste mij alle goeds en succes."

Rabbae zelf was nog twee jaar wethouder in Leiden, maar trad in 2004 af toen bleek dat door de lokale Sociale Werkvoorziening fouten waren gemaakt. Rabbae nam zijn politieke verantwoordelijkheid en verklaarde: "Die sorry-democratie die ik zo goed ken uit mijn tijd als Tweede Kamerlid ergerde me altijd."

Moslimracisme

Rabbae pakte de strijd tegen racisme en discriminatie weer op. Het politieke en maatschappelijke klimaat was in vergelijking met zijn tijd als directeur van het NCB, flink veranderd. De aanslagen van 11 september 2001 en de daaropvolgende 'War on Terror', de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh en de opkomst van de LPF en vervolgens de PVV hadden ruim baan gegeven aan de visie van Huntington, waarin het Westen en de islam als botsende beschavingen worden afgeschilderd. Voor veel moslims was dit aanleiding zich (opnieuw) in hun islamitische identiteit te verdiepen. Hoewel Rabbae zijn religieuze leven altijd strikt privé hield, gold dat ook voor hem. Daarbij behield hij zijn open houding. "Waarom zou mijn islamitische gelijk absoluut zijn, of op een hoger niveau staan dan andere religies? (...) Goede gelovigen, joden,

christenen, moslims, zijn mensen die een sociale cohesie nastreven. Atheïsten die dat doen, vind ik waardevoller mensen dan fanatieke gelovigen die de harmonie in de weg staan.” (*de Volkskrant*, 16.3.2002)

Rabbae was een van de eersten die de toenemende moslimhaat, of zoals hij dat noemde moslimracisme, agendeerde. Daarbij bleef hij nadrukkelijk aandacht vragen voor andere vormen van discriminatie. Ook zocht hij steeds zo breed mogelijke samenwerking met tal van andere maatschappelijke organisaties. “Mijn insteek is altijd dat ik de harmonie wil terugbrengen”, verklaarde hij tegenover *de Volkskrant*. “Rabbae bleef”, zo schrijft Anja Meulenbelt in de bundel, “soms op het naïeve af, koppig vinden dat het moest kunnen.” Hij wilde altijd verder kijken dan een benauwde identiteitspolitiek en bleef volgens Meulenbelt optimist: “Mensen moesten toch in staat zijn om over de schutting van hun eigen stam heen de ander te kunnen zien.”

Halsema

Tijdens het eerste proces tegen Wilders, kreeg Rabbae steun, maar ook kritiek. Tot zijn teleurstelling steunden de meeste linkse partijen en publicisten hem niet. De bezwaren tegen het proces waren vooral strategisch. Het proces zou volgens de critici, waaronder ook de GroenLinksfractie, averechts werken, het publieke debat doodslaan en de populariteit van Wilders vergroten. Maar Rabbae vond dat Wilders niet alleen in de Twee-

de Kamer, maar ook in de rechtszaal, moest worden bestreden. De rechtszaal was volgens hem immers juist de plek bij uitstek waar burgers voor zichzelf kunnen opkomen.

Nadat GroenLinks-leider Femke Halsema twitterde dat ze zich soms wat ongemakkelijk voelde met de toevoeging ‘oud-GroenLinks-Kamerlid’ bij uitspraken van Rabbae, zei deze zijn lidmaatschap op ondanks pogingen van de GroenLinks-top hem binnenboord te houden. Rabbae verklaarde: “Op deze manier heeft GroenLinks geen last van wat ik in het publieke debat zeg en hoef ik me niet te ergeren aan bepaalde standpunten van GroenLinks waarmee ik het soms niet eens ben.” (*Trouw*, 5.11.2010.)

Offers

In *Mohamed Rabbae – strijd voor rechtvaardigheid* wordt een mensenrechtenactivist geëerd, en soms bekritiseerd. Hierbij ligt het accent op zijn activisme in deze eeuw en is weinig aandacht voor zijn werk bij het NCB en in de Tweede Kamer. Ook vertelt het boek amper over zijn worstelingen, motieven, geloof of privéleven. Dat laatste is waarschijnlijk zoals Rabbae het zelf gewild zou hebben. In het boek zijn bijdragen te vinden van Miriyam Aouragh, Ina Brouwer, René Danen, Corina Duijndam, Bas de Gaay Fortman, Thom de Graaf, Abdou Menebhi, Anja Meulenbelt, Rinus Penninx en Ties Prakken.

De brede keus van auteurs onderstreept dat Rabbae vrienden had onder vele verschillende Nederlanders, die zich net als hijzelf

committeerden aan de rechtvaardigheid. De jongere generatie ontbreekt grotendeels, hoewel Rabbae vooral ook onder de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders geliefd is. Naima Azough: “Te veel mensen zijn vergeten dat Mohamed zeer kritisch was op de Marokkaanse koning en overheid die destijds critici op verschrikkelijke manier gevangenzette of liet ‘verdwijnen’. Mohamed was een politieke balling, hij kon lange tijd niet terug naar zijn familie. Zijn progressieve politiek was er dus ook een van persoonlijke offers. (...) Ik ben het niet altijd met hem eens geweest qua strategische keuzes - misschien onterecht - maar zoals ze zeggen: als het er echt op aan komt ben ik van een ding zeker: op Mohamed Rabbae kun je rekenen. Hij en zijn vrouw Liesbeth doen de deur open.”

/

Bronnen

Miriyam Aouragh e.a., *Mohamed Rabbae – Strijd voor rechtvaardigheid*, Uitgeverij LetterRijn, 2016.

‘Religie moet privé zijn’, interview Mohamed Rabbae met *de Volkskrant*, 16.3.2002.

‘GroenLinks ongelukkig met René Danen en Mohamed Rabbae’, *Trouw*, 31.10.2010.

‘Rabbae breekt met GroenLinks’, *Trouw*, 5.11.2010.

Begin januari is Tijs Sikma gestart met onderzoek naar de decentralisatie van de zorg. Sinds 2015 zijn de gemeenten in Nederland verantwoordelijk voor maatschappelijke ondersteuning als huishoudelijke hulp, dagbesteding en jeugdzorg.

De Wet Maatschappelijke Ondersteuning en de Jeugdwet bieden gemeenten alle vrijheid om zelf invulling te geven aan de manier waarop zij maatschappelijke ondersteuning en jeugdzorg uitvoeren. Ten behoeve van maatwerk en met onderstreping van de eigen verantwoordelijkheid van burgers wordt elke zorgvraag per individu, in de welbekende keukentafelgesprekken, behandeld. Een gevolg is dat zorg vooral wordt gezien als een individuele voorziening, in plaats van een collectief recht.

Wat betekent dit voor vragen rond gelijkheid en ongelijkheid?

Hierover voert Tijs Sikma de komende weken gesprekken met bestuurders van GroenLinks en andere betrokkenen en deskundigen. Ontstaan er verschillen tussen de gemeenten? Denken wethouders van GroenLinks hetzelfde over zorg? Welke criteria, voorwaarden, kwaliteitseisen en tegemoetkomingen vinden zij belangrijk? Is elk keukentafelgesprek uniek? In hoeverre ontstaan hierdoor verschillen tussen de zorgverlening aan individuele burgers per gemeente? Kortom: hoe verhoudt het uitgangspunt van goede zorg voor iedereen zich tot het feit dat elke bestuurder, elke gemeente en elke zorgvrager uniek is?

*Het onderzoek zal worden afgesloten worden met een symposium op vrijdag 9 juni van 14:00-17:00 bij Bureau de Helling in Utrecht.
Zie de agenda op bureaudehelling.nl*

12 mei: Circulair met fosfaat

Symposium en rondleiding

Fosfaat is een eindige grondstof die onmisbaar is voor onze voedselvoorziening, maar nu nog vaak verspild wordt. Hoe kunnen gemeenten en waterschappen een bijdrage leveren aan het sluiten van de fosfaatkringloop? Die vraag staat centraal op het symposium dat Bureau de Helling en het Milieunetwerk GroenLinks organiseren om de schrijvers van lokale verkiezingsprogramma's voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2018 op nieuwe ideeën te brengen. Gemeenteraadsleden en leden van waterschapsbesturen krijgen handvatten voor politieke actie. Andere belangstellenden zijn ook van harte welkom.

We gaan op zoek naar de mogelijkheden van gemeenten en waterschappen om fosfaat terug te brengen in de voedselketen. Hoe kan er meer fosfaat worden teruggewonnen uit ons rioolwater? Kan de gescheiden inzameling van groente- en fruitafval worden verbeterd, met name in dichtbevolkte stadswijken? Kunnen regionale hubs voor bio-raffinage ertoe bijdragen dat we de organische reststromen van bedrijven zo hoogwaardig mogelijk recycleren?

Sprekers: Kimo van Dijk, onderzoeker European Sustainable Phosphorus Platform; Wouter de Buck, secretaris Nutriëntenplatform; Nevin Özütk, stadsdeelbestuurder Amsterdam Oost, kandidaat-Kamerlid; Suzanne Kröger, kandidaat-Kamerlid en Jasper Groen, gemeenteraadslid Amsterdam.

*Symposium: vrijdag 12 mei van 13:00 – 17:00 in Amersfoort.
Rondleiding door de energie- en grondstoffenfabriek Omzetspunt in Amersfoort: 10:00 – 11:30.
Aanmelden: www.bureaudehelling.nl/fosfaat*

Bureau

Grondstoffen

- Liesbeth Beneder & Richard Wouters, 'Cosmic Bonanza – Mining in Outer Space', in: *Green European Journal*, nr. 14, 28.11.2016.
- Liesbeth Beneder, 'Mijnbouw in de diepzee: schadelijk maar onvermijdelijk – Interview met Sabine Gollner', www.bureaudehelling.nl, 26.01.2017.

Ecologisme en antropoceen

- Petra van der Kooij, 5 interviews met wetenschappers over progressieve politiek in het Tijdsperk van de Mens, www.bureaudehelling.nl/uitgelicht/antropoceen.
- Petra van der Kooij, 'Ecologisch hedonisme' - recensie van *Vrijheid en Zekerheid* van Dirk Holemans, 30.12.2016, www.bureaudehelling.nl.

Religie en secularisme

- Nuala Ahern en Erica Meijers, *Green Values, Religion and Secularism: Final Report*. Te downloaden op bureaudehelling.nl
- Erica Meijers, 'Ruimte voor Hoop', *Ophef* december 2016, 26-32.

Populisme

- 'Wie weiter nach dem Karlsruher Urteil'. Discussie over het uitblijven van een verbod van de NPD in Duitsland, Deutschlandfunk met Erica Meijers e.a. op 18.1.2017. Beluisteren via: www.deutschlandfunk.de.
- Erica Meijers, 'Een ander Volk', lezing over populisme tijdens de jaarlijkse conferentie van de Heinrich Böll Stiftung Baden-Württemberg in Stuttgart, 21.1.2017. bureaudehelling.nl
- Andreas Meyer-Feist, 'Kein Mensch lebt für sich allein', interview met Erica Meijers over de verkiezingen in Nederland, Hessischen Rundfunk 8.3.2017. Beluisteren via www.hr-online.de

30!

Feest op 7 oktober: De Helling dertig jaar

In oktober bestaat de Helling dertig jaar. Al die jaren is het blad trouw gebleven aan de oorspronkelijke opzet, die in het eerste redactioneel in 1987 als volgt werd omschreven: "De Helling zal zich bewegen op het brede vlak van politiek en cultuur. Het wordt een blad dat tot zelfonderzoek oproept zonder de band met het dagelijkse politieke en culturele handwerk door te knippen. Het wil publieke debatten beïnvloeden, culturele en maatschappelijke vanzelfsprekendheden op de helling zetten. Het blad legt – met een kritische blik – verbanden tussen theoretische activiteiten en politieke praktijken."

7 oktober gaan we dit jubileum vieren met een speciale editie van de Helling en een conferentie. Uiteraard zijn alle lezers van harte welkom! U zult er binnenkort meer van horen. Let op de agenda van bureaudehelling.nl.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

INTERIM DIRECTEUR

· Rosalie Smit

MEDEWERKERS

· Anne de Boer

· Anne Janssens

· Erica Meijers

· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Linde Jansen

· Tijs Sikma

VRIJWILLIGER

· Liesbeth Beneder

RAAD VAN ADVIES

· Jessie Bokhoven

· Martien Das

· Albert Faber

· Anita de Horde

· Nevin Özütok

· Jeroen Postma

· Theo Verstrael

Luc **Barbé** (1962) werkt voor de Franstalige Belgische groene partij Ecolo en als zelfstandig consultant. Hij was lid van het Belgisch en Vlaams Parlement, politiek secretaris van de groene fractie in het Belgisch Parlement, voorzitter van het partijbestuur van Groen en kabinetschef van staatssecretaris voor energie en duurzame ontwikkeling Olivier Deleuze.

Ewoud **Butter** (1965) is politicoloog en oprichter van het blog Republiek Allochtonië. Hij doet sinds 1990 onderzoek naar integratievraagstukken, polarisatie en radicalisering.

Bram **Eidhof** (1987) is als actie-onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Publieke Waarden. In die hoedanigheid verbindt hij praktijk, wetenschap en beleid. Hij schreef in 2016 een proefschrift over burgerschapsonderwijs en redigeerde onlangs de bundel *Sociologen over onderwijs*.

Leo **Erken** (1964) werkt sinds 1988 als fotograaf en filmmaker over de hele wereld maar met als standplaats Amsterdam. Daarnaast is hij docent aan AKV | St. Joost in Breda.

Ruard **Ganzevoort** (1965) is hoogle-raar praktische theologie en decaan van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit. Voor GroenLinks is hij lid van de Eerste Kamer. Tot 2016 was hij voorzitter van de Linker Wang, het platform voor levensbeschouwing van GroenLinks.

Rutger **Groot Wassink** (1974) studeerde contemporaine geschiedenis in Utrecht. Hij is fractievoorzitter voor GroenLinks in de gemeenteraad van Amsterdam en werkzaam voor de Woonbond.

Joost **Legendijk** (1957) is politiek analist en publicist. Tussen 1998 en 2009 was hij Europarlementariër voor GroenLinks. Daarna was hij columnist van de Turkse kranten Zaman en Today's Zaman en doceerde hij internationale betrekkingen aan de Süleyman Sah Universiteit in Istanbul.

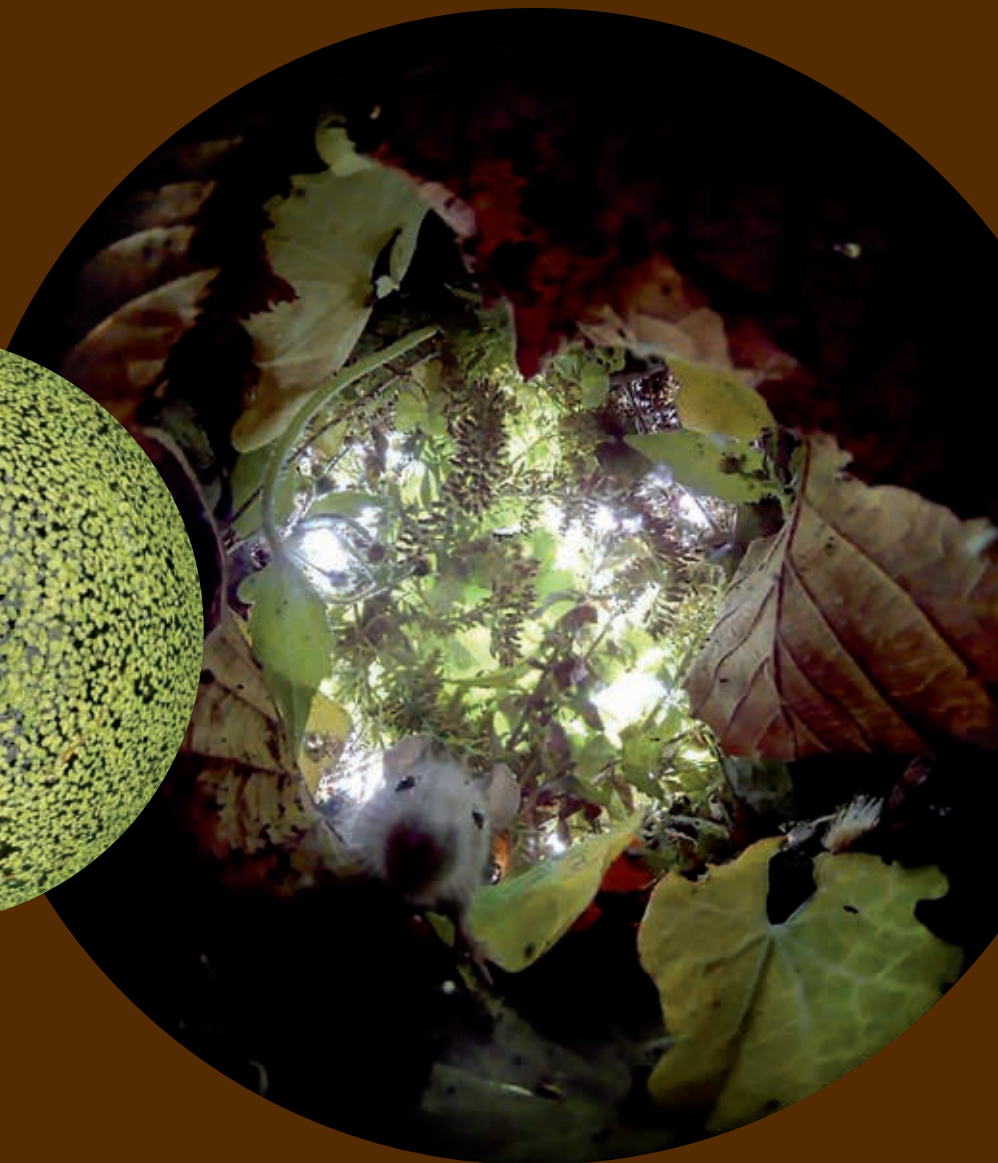
Thomas **Mertens** (1955) is hoogle-raar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde theologie in Tilburg en filosofie in Amsterdam. Hij werkte eerder aan universiteiten in Tilburg, Florence, Leiden en Leuven.

Pieter **Pekelharing** (1949) heeft jarenlang filosofie gedoceerd aan de UvA. Hij is co-auteur van *De macht van de megaonderneming*, van Gennep 2016 en schrijft nu met Joos de Bloois een boek over het precariaat. Binnen GroenLinks is hij actief in de Permanente Programma Commissie.

Paul **Röttger** (1954) is regisseur, acteur en docent. Hij werkte mee aan televisieproducties (Hongerwinter) en daarna ondermeer bij het Ro Theater en als onafhankelijk acteur. In 1988 richtte hij het Rotterdams Centrum voor Theater op, waar hij werkt met amateurs, professionals, mensen met en zonder beperking. Hij kreeg verschillende prijzen voor zijn werk.

Socrates **Schouten** (1985) is zelfstandig onderzoeker op het gebied van duurzaamheid en groene politiek en auteur van *De circulaire economie* (Leesmagazijn, 2016). Hij is redacteur van de Helling en werkte eerder voor Bureau de Helling.

Els **van Wijngaarden** (1976) is als onderzoeker verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek (onderzoeksgroep zorgethiek) en de Tao of Care. Ze is gepromoveerd op onderzoek naar voltooid leven. Ook is ze lid van het Long-Term Care Partnership van de Universiteit van Amsterdam.

Hoe voelt het om in een hol te duiken of vrienden te worden met een muis? Waar Godfried Bomans een kind in een schilderij liet stappen in zijn beroemde kinderboek *Erik of het klein insectenboek*, maakt fotograaf Leo Erken gebruik van de mogelijkheden van virtual reality om in de wereld van planten en kleine dieren te stappen.

Met behulp van 360° (deels gemonteerde) filmopnames en soundscapes gecomponeerd door zangeres Frieda Gustavs, word je zelf deelnemer in een wereld van waterplanten, levensgrote bloemen en kleine diertjes. Genomineerd voor de Zilveren Camera prijs voor Vernieuwende Journalistiek 2017.

Nu te zien in Utrecht op de tentoonstelling: *(Re)inventing nature*, over de veranderende relatie tussen mens, natuur en technologie. Zie www.fotodok.org

Frieda en het ongedierte

